

KULTURNOPOVIJESNO ZNAČENJE IZDANJA GLAGOLJSKE TISKARE U SENJU G. 1494—1508

Anica NAZOR, Zagreb

Potkraj 15. stoljeća okupio se u Senju krug ljudi — senjskih svećenika — koji je stavio sebi u zadatak da priredi i tiskom izda najnužniji repertorij knjiga što su u tom času mogli trebati hrvatski glagoljaši za obavljanje liturgije i za pouku. Taj je krug doista uspio ostvariti svoj program time što je: osnovao u Senju jednu, makar i skromnu tiskaru u kojoj se — koliko je do sada poznato — tiskalo od g. 1494—1508. najmanje s e d a m knjiga glagoljskim slovima, od kojih su pet (odnosno šest) prijevodi tadašnjih veoma popularnih teoloških i literarnih djela. Taj pothvat, koji je imao da ostvari krupan korak u času kad se pisana knjiga zamjenjivala tiskanom, predstavlja u hrvatskoj kulturnoj povijesti znatan događaj, koji znanost još nije dovoljno istražila ni ocijenila.

Na proučavanju senjskih glagoljskih izdanja na prvom mjestu treba istaknuti pionirski rad Ivana Berčića. U studiji *Njekoliko staroslavenskih i hrvatskih knjiga što pisanih, što tiskanih glagoljicom, kojim se u skorašnje doba u trag ušlo*. (Rad JAZU LIX, Zagreb, 1881, str. 158—186) Berčić je registrirao tri izdanja senjske tiskare, koja u znanosti dotada nisu bila zabilježena, i to: mali *Ritual s Meštrijom dobra umrtija, Marijine mirakule i Misal* iz g. 1494.¹ Ivan Milčetić je pod naslovom *Nepoznata glagolska knjižica, tiskana godine 1496. u svojoj radnji Prilozi za literaturu hrvatskih glagoljskih spomenika* (Starine JAZU knj. XXIII, Zagreb, 1890) opisao dotada nepoznato senjsko izdanje — *Spovid općenu* — gdje je izdao i cijeli

¹ Primjerci navedenih izdanja redom su nepotpuni i ni jedan nema sačuvan kolofon. Vanjskim uspoređivanjem (tipa slova i dr.) utvrdio je Berčić da pripadaju senjskoj glagoljskoj tiskari. Za *Misal* iz 1494. mislio je da je tiskan g. 1507. (kao i za spomenute dvije knjige). Međutim poslije je pronađen potpun primjerak s kolofonom u kojem stoji da je tiskan u Senju g. 1494.

tekst u ćirilskoj transliteraciji. U proučavanju predložaka dvaju senjskih glagoljskih izdanja ističu se svojim rezultatima dva rada Petra Kolendića. U raspravi *Karaćolov »Quadragesimale« u srpsko-hrvatskom prevodu* (Godišnjak skopskog filozofskog fakulteta, Skoplje, 1930) utvrdio je da je senjski *Korizmenjak* prijevod talijanskog zbornika korizmenih propovijedi *Quadragesimale* Roberta Caracciola. U radu *Ars bene moriendi u jednom glagoljskom izdanju* (Južni pregled, br. 8. i 9, Skoplje, 1933) Kolendić je utvrdio da je nepotpuni primjerak glagoljske knjige, o kojemu govori Berčić u spomenutom radu, doista tiskan u Senju »negde 1507. godine«. Zatim je utvrdio da knjiga sadrži mali ritual za najpotrebnije obrede, ali je posebno proučio prvih 27 listova te knjižice i utvrdio da sadrže prijevod veoma popularnog srednjovjekovnog latinskog djela *Ars bene moriendi*, i to latinskog izdanja koje je tiskao Erhard Ratdolt u Veneciji g. 1478. U vezi s istraživanjem vrela senjskim izdanjima treba spomenuti raspravicu P. Popovića *Izvor »Mirakula dive Marie«* (Nastavnik, list profesorskog društva, Beograd, 1906, knj. XVII, sv. 3—4, str. 124—127), u kojoj je pokazao da je izvor senjskom izdanju »Mirakula« u talijanskom djelu *Miraculi de la glorisa verzene Maria*.

Ostala literatura o senjskim glagoljskim izdanjima uglavnom su bibliografski ili pak enciklopedijski prikazi tih izdanja. Potrebno je napomenuti da se dosadašnji bibliografski prikazi ne osnivaju na istraživačkim rezultatima senjskih izdanja, pa su ponekad sumarni i nepotpuni. Prvi sumaran bibliografski prikaz dao je Ivan Kuljević u djelu *Bibliografija hrvatska. Tiskane knjige*, Zagreb, 1860. (str. 1—7). Bibliografski su senjska izdanja prikazali nadalje R. Strohal u knjizi *Grad Senj — prvo kulturno središte hrvatskoga naroda*, Zagreb, 1918, str. 17—19; M. Breyer u djelu *O starim i rijetkim glagoljskim knjigama*. JAZU, Zagreb, 1952;² J. Badalić *Jugoslavica usque ad annum MDC. Bibliographie der südslawischen Frühdrucke. Aureliae Aquensis Librarie Heitz GMBH MCMIX. Bibliotheca bibliographica Aureliana*;³ Z. Kulundžić *Glagoljaška štamparija XV—XVI stoljeća, Kosinj—Senj—Rijeka*, Senjski zbornik, godina II, Gradski muzej, Senj, 1966, str. 167—308. Kulundžić tvrdi

² Breyerova je bibliografija izašla i na njemačkom još g. 1937. u Beču pod naslovom *Südslawische Rara und Rarissima*, dok je navedeno izdanje iz g. 1952. izašlo posthumno. Nadopunili su ga i za tisak priredili Blanka i Tomislav Jakić.

³ Drugo izdanje izašlo je g. 1966. i u nj je unesen mali *Ritual s Meštrijom* koji u prvom izdanju nije opisan.

da je senjski *Ritual* tiskan djelomično u Senju, a djelomično u Rijeci (*Meštirija dobra umrtija* u Senju, a sam *Ritual* u Rijeci), tj. da je senjska tiskara oko g. 1530. prenesena u Rijeku. Za takvu tvrdnju međutim ne govori ni jedan moment (v. A. Nazor *Osvrt na povijest naših najstarijih stamparija*. Vjesnik bibliotekara Hrvatske, g. XII, 1967, br. 1—2, str. 13—15). Najnoviji bibliografski opis dviju senjskih inkunabula (*Misal* iz 1494. i *Spovid općena* iz 1496) nalazimo u knjizi M. Bošnjaka *A Study of Slavic Incunabula*. Published in Coproduction by Izdavačko poduzeće »Mladost«, Zagreb and Kubon & Sagner, München, 1968, str. 163—165.⁴

Među enciklopedijskim člancima o senjskim glagoljskim izdanjima i o suradnicima oko senjske tiskare vrijedni su prikazi Vj. Štefanića u »Hrvatskoj enciklopediji« (Naklada Hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda, Zagreb, 1941, sv. II) pod natuknicom *Baromić, Blaž; Bedričić, Silvestar; Blažiolović, Jakov*, zatim članci pod istim natuknicama u »Enciklopediji Jugoslavije« (izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb, 1955, sv. I). U istoj enciklopediji (sv. 4) pod natuknicom *Inkunabule (Hrvatskoglagojske inkunabule)* isti je autor među ostalim dao bibliografski prikaz *Misala* iz 1494. i *Spovidi općene* iz 1496.

U ovom referatu koji se drži u Senju, dakle u gradu u kojemu je tiskara djelovala koncem 15. i poč. 16. stoljeća, uz izložbu njezinih izdanja (originala), prikazat ćemo svako izdanje posebno i dati kratak pregled jezika neliturgijskih djela s namjerom da istaknemo njihovo kulturnopovijesno značenje.

SENJSKA IZDANJA

Prvo je u Senju — koliko danas znamo — tiskan *Misal po zakonu rimskoga dvora*, dakle osnovna i najvažnija liturgijska knjiga za obavljanje službe božje. Tiskan je g. 1494.⁵ Sadrži: kalendar (nedostaju prva dva mjeseca), iza kojega dolazi misa u čast svetoga *Se-miona koga telo estъ v Zadri* i neke votivne mise. Zatim *Proprium*

⁴ V. recenziju A. Nazor, Vjesnik bibliotekara Hrvatske, g. 14/1968 br. 3—4, str. 298.

⁵ To se vidi iz njegova kolofona: *.č.u.p.g. (= 1494) miseca avgusta danъ .ž. (= 7) ovi misali biše početi i svršeni v Seni . kraljujući tada svitlomu kralju ugrskomu Ladislavu . I sideći tada na prest(o)lě svet(o)mu o(t)cu Aleksandru papi šest(o)mu. A biše štampani s dopušćen'emъ i volju g(ospodi)na b(og)a . od dmona (!) Blaža Baromića i domina Salvestra (!) Bedričiča i žakna Gašpara Turčiča b(og)ъ nasъ spasi amenъ*

de tempore, Ordo missae, Commune sanctorum, Proprium sanctorum i neki ritualni tekstovi. Senjski misal drugi je po redu glagoljicom tiskani misal u Hrvata. Prvotisak misala izašao je g. 1483, ali senjsko izdanje nije pretiskano iz njega.⁶ Predložak mu je vjerojatno bio neki rukopisni misal, koji — sudeći po nekim varijantama biblijskih tekstova — spada u južnu grupu hrvatskih glagoljskih misala (tj. u onu grupu u koju spadaju Novakov misal iz g. 1368 — prema tome i Prvotisak misala iz g. 1483; Berlinski misal iz 1402, misal Illyrico 8 i Hrvojev misal).⁷ Danas je poznat samo jedan njegov potpun primjerak u Državnoj biblioteci Széchényi u Budimpešti⁸ i 1 nepotpun (199 listova) u Javnoj biblioteci Saltykova-Ščedrina u Lenjingradu (u Berčićevoj zbirci).⁹

Druga liturgijska knjiga koja je izašla iz senjske tiskare jest mali Ritual. Danas su poznata samo dva nepotpuna primjerka: jedan u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu (sign. R 314) a drugi u Javnoj biblioteci Saltykova-Ščedrina u Lenjingradu (Berčićeva zbirka). Ni jedan nema početka ni svršetka, pa prema tome ni podataka iz kojih bi se vidjelo gdje i kada je knjiga tiskana. Po tipografskim osobinama i po vodenim znacima na papiru utvrdio je P. Kolendić¹⁰ da je tiskana u Senju oko g. 1507. i da su za to izdanje iskorišteni stariji glagoljski rukopisi, jer je tekst pisan arhaično. Danas već možemo potvrditi tu Kolendićevu tvrdnju: senjski *Ritual* doista je sastavljen (ne pretiskan) na osnovi poznatih ritualnih tekstova, a da mu ni jedan od poznatih rukopisnih ili tiskanih rituala nije bio direktan predložak.

⁶ To su utvrdili O. Asbóth g. 1896. u svojoj mađarskoj obradbi *Az 1494-iki zenggi glagolita misekönyvzsemle* (Magyar Könyvzsemle, Budapest, 1896, II—III füzet), a zatim u kraćem njemačkom izdanju iste radnje *Das zu Zengg im Jahre 1494 gedruckte glagolitische Missale* (Archiv für slavische Philologie 19, str. 214). Do istog zaključka došao je još prije njega i I. Berčić u navedenoj radnji *Njekoliko staroslavenskih i hrvatskih knjiga...*, str. 170—171.

⁷ Na osnovi svestranog proučavanja hrvatskih glagoljskih misala dr M. Pantelić podijelila ih je u dvije osnovne grupe: južnu i sjevernu (v. Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema misalu kneza Novaka iz 1368, Radovi Staroslavenskog instituta, knj. 6, Zagreb, 1967, str. 69).

⁸ Bibliografski ga je opisao J. Vajs, Najstariji hrvatskoglagoljski misal, Djela JAZU, knj. 38, Zagreb, 1948, str. 47—49.

⁹ Opisao ga je I. Berčić, Njekoliko staroslavenskih i hrvatskih knjiga..., str. 170—171; I. Milčetić, Berčićeva zbirka glagoljskih rukopisa i štampanih knjiga u Lenjingradu, Radovi Staroslavenskog instituta, knj. 2, Zagreb, 1955, str. 125.

¹⁰ P. Kolendić, »Ars bene moriendi«..., str. 326.

Sadrži: obred pričesti bolesnika, posljednju pomast, molitve na samrtnom času, pogrebni obred, posebno obred pogreba djece, obred krštenja s blagoslovom krsne vode na Veliku subotu, zatim blagoslove: vlasi, hrama (tj. kuće), soli i vode svake nedjelje, uskrсне blagoslove (mlijeka, jaganjca), blagoslov sočiva na sv. Barbaru, soli i zobi na sv. Stjepana, vina na sv. Ivana, svijeće na Svijećnicu, povrća na sv. Blaža, blagoslov vode na Vodokršće i blagoslov soli (tu se tekst prekida u primjerku Sveuč. i nacionalne biblioteke). To je dakle mali ritual, koji ima najpotrebnije obrede. Takvi se mali rituali u zapadnoj crkvi u to doba veoma mnogo izdaju tiskom na latinskom jeziku kao »Agenda«, »Benedictionale«, »Ceremoniale«, »Exequiale«, »Ordo catechumeni«, »Manuale«, »Obsequiale« i sl.¹¹

Ritualni su uopće veoma rijetki u hrvatskoj glagoljskoj liturgijskoj literaturi. Ritualni tekstovi najčešće dolaze kao sastavni dijelovi misala, brevijara i zbornika (poznati su Klimantovićeve zbornice iz početka 16. st. u kojima dolaze ritualni tekstovi). Danas nije poznat čak ni jedan potpuni primjerak rukopisnog glagoljskog rituala, nego samo dva krnja. Jedan se nalazi (vjerojatno od Kukuljevićeva vremena) u Arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (sign. I a 60) i suvremen je senjskom.¹² Krnj je na koncu, a za početak se — prema Vjekoslavu Štefaniću¹³ — ne može ništa određenije reći da li mu što nedostaje. Sadrži: blagoslov soli i vode, znamenovanje mladenaca (stari obred znamenovanja koji je prethodio krštenju), krštenje vode na Veliku subotu, krštenje djeteta, misa i blagoslov prstena, obred pričesti bolesnika, posljednju pomast, preporuku duše i pogrebni obred (tekst se prekida u molitvi *Toboju v istinu utešatel'no e(stv)*). Iz sadržaja se može vidjeti da su pojedini dijelovi zajednički *Senjskom* i *Akademijinu* ritualu, npr. blagoslov soli i vode, znamenovanje mladenaca, obred krštenja vode na Veliku subotu, krštenje djeteta, pričest bolesnika, posljednja pomast, preporuka duše i pogrebni obred. Stvarno se ti zajednički dijelovi slažu uz neznatne razlike. Npr. u obredu krštenja u *Akademijinu* ritualu dolazi tekst *Vjeronanja*, a u *Senjskom* nema teksta (u rubrici stoji samo: *Oče naš i. vëruju v b(og)a i položit ka oltaru glavu otroče i*

¹¹ P. Kolendić, o. c., str. 320.

¹² I. Milčetić (Hrvatska glagoljska bibliografija, Starine JAZU, knj. XXXIII, Zagreb, 1911, str. 100—101) stavlja ga u 16. st., a Vj. Štefanić (Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, Dio I, Zagreb, 1969, str. 155) u 15. stoljeće.

¹³ Vj. Štefanić, o. c., str. 154.

pokropitъ). Međutim senjski u obredu krštenja vode na Veliku subotu ima tekst litanija Svih svetih, a Akademijin ih nema (stoji samo rubrika: *I obidut' 7 kratъ . i čtutъ paranie (!) i potomъ letenie . I svršiv'se letenie r(e)če p(o)pъ*). Zatim u obredu preporuke duše Akademijin ima i nešto više molitava nego senjski. Akademijin ritual ima misu uz blagoslov prstena, dok senjski sadrži samo blagoslov prstena, ali ni taj tekst nije identičan. Ni raspored tekstova ne podudara se u ta dva rituala (senjski počinje obredom pričesti bolesnika, posljednom pomašću, a završava blagoslovima. Akademijin međutim počinje blagoslovom soli i vode i tek poslije mise i blagoslova prstena dolazi obred pričesti bolesnika). Uz to ima dijelova koji nisu zajednički. Sve to govori da direktan predložak senjskom ritualu ne treba tražiti u rukopisnom Akademijinu.

Drugi krnj i oštećen primjerak rituala (nedostaje mu početak) koji je suvremen senjskom (pisac mu je Zadranić) nalazio se u Milčetićevoj knjižnici, a danas je u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu (sign. R 6/1968).¹⁴ Prva su mu dva lista veoma oštećena. Na drugom listu (stupac *a*) može se lijepo pročitati crvenim slovima: *maži nozi . g(lago)le*. Prema tome sadrži obred posljednjeg pomazanja, zatim preporuku duše, pogrebni obred, uvod žene u crkvu na 40. dan poslije poroda, blagoslov vlasi (prvo striženje kose), blagoslov sočiva na dan sv. Barbare, blagoslov jaganjca, sira i jaja na Uskrs. Neki su dijelovi zajednički sa senjskim, npr. posljednje pomazanje, preporuka duše, blagoslov vlasi i blagoslov sočiva na sv. Barbaru. U tim zajedničkim dijelovima oni se ipak ne podudaraju. U obredu preporuke duše nisu im potpuno jednake litanije Svih svetih. Milčetićev ima više molitava nego senjski (npr. *Bože . . . iže po množastvu milosti tvojih*, zatim molitvu *Preporučaem' tē vsemogućemu bogu v'zljubljeni brate, Prizri m(o)lju te g(ospod)i na sego raba tvoego*). Obred pogreba u Milčetićevu primjerku sadrži također veći broj molitava nego senjski. Milčetićev ima blagoslov pri uvodu žene na 40. dan poslije poroda, a senjski ga nema. Senjski međutim ima neke blagoslove kojih nema

¹⁴ Milčetić ga je dobio g. 1883. od Vrbničanina Petra Zahije i opisao u svojoj Bibliografiji (str. 101—102). Međutim zametnuo mu se trag, te je prof. Štefanić u svojim »Glagoljskim rukopisima otoka Krka« napisao »DIO RITUALA«, ff. 16, XV stoljeće. Potječe iz Vrbnika, bio vlasništvo I. Milčetića, sadašnje nalazište nepoznato«, Djela JAZU, knj. 51, Zagreb, 1960. Našao ga je zatim u ostavštini prof. Ivšića i u »Glagoljskim rukopisima Jugoslavenske akademije« (str. 6) napisao da ga je Milčetić poklonio Ivšiću. Iz Ivšićeve ostavštine otkupila ga je Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu.

Milčetićev (prstena, soli i zobi na sv. Stjepana, vina na sv. Ivana, svijeće na Svijećnicu, povrća na sv. Blaža, vode na Vodokršće), a sadrži i neke tekstove kojih nema Milčetićev (znamenovanje mladenaca, blagoslov krsne vode na Veliku subotu, krštenje djeteta). Pitanje je, naravno, nije li te tekstove sadržavao izgubljeni dio rituala. Jezik Milčetićeva primjerka konzervativniji je (dobro se čuva jač na izvornom mjestu) nego u senjskom. Iz ovog se uspoređivanja senjskog i Milčetićeva primjerka može zaključiti da Milčetićev ritual nije bio direktan predložak senjskom.

Senjski ritual nije pretiskan ni iz Baromićeva glagoljskog brevijara iz 1493. (tiskan u Veneciji). Raspored teksta nije im isti. Baromićev počinje *činom za mrtve*, a zatim dolaze blagoslovi od kojih neke nema senjski (npr. sira i jaja). Nadalje dolaze obredi: znamenovanje mladenaca, pričest bolesnika, posljednja pomast, preporuka duše i pogreba. Senjski ima veći broj blagoslova (sočiva na sv. Barbaru, soli i zobi na sv. Stjepana, vina na sv. Ivana, svijeće na Svijećnicu i dr.). Prema tome ni ritual iz Baromićeva brevijara nije bio direktan predložak senjskom. Direktan predložak ne nalazimo ni u ritualima koji dolaze kao sastavni dijelovi poznatih misala¹⁵ i brevijara.

Već g. 1496. tiskana je u Senju *Spovid općena*, prijevod popularnog priručnika za obavljanje Ispovijedi — »Confessionale generale« što ga je napisao Michael Carcano, znameniti propovjednik, »glasnik božje riječi« i duhovni pisac iz Milana u 15. st. Do konca 15. st. izašlo je tiskom 6 izdanja toga djela, i to redom talijanskih, a u istom stoljeću tiskano je i senjsko na hrvatskom jeziku.¹⁶ Carcanov »Confessionale generale« preveo je Jakov Blažiolović¹⁷ na čakavštinu. To je ujedno i prva knjiga što je u Hrvatskoj tiskana na narodnom jeziku.¹⁸ Danas je poznat samo jedan primjerak (i njemu nedostaje list 24) a nalazi se u samostanu franjevac trećoredaca u Zagrebu uvezan zajedno s rukopisnim Ivančićevim zbornikom iz konca 14. i poč. 15. stoljeća.

¹⁵ Npr. ni Ročki misal, ni Ljubljanski ni Berlinski (svi iz poč. 15. st.) nemaju neke obrede koje ima senjski. Nemaju obreda: pričesti bolesnika, posljednje pomasti ni pogrebnog (v. M. Pantelić, Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca, Radovi Staroslavenskog instituta, knj. 5, Zagreb, 1964, str. 5—96).

¹⁶ Gesamtkatalog der Wiegendrucke, Band 6, Leipzig, 1934, br. 6121—6126.

¹⁷ To izričito stoji u kolofonu: *Ja popъ Blaž Bar(o)m(o)въ z Vrbnika štampaъ ovu spovidъ . a stumači ju s knigъ latinskihъ počtovani g(ospod(i)nъ Ёkovъ Blažiolovičъ na letъ g(ospod)nihъ .č.u.p.e. (= 1496) aprila .i.d (= 25) danъ.*

¹⁸ U ćirilskoj transliteraciji izdao je njezin tekst I. Milčetić u Starinama JAZU, knj. XXIII, Zagreb, 1890, str. 127—153.

Godine 1507. tiskan je u Senju *Naručnik plebanušev*, prijevod glasovitog i raširenog teološkog priručnika *Manipulus curatorum*¹⁹ što ga je u 14. st. napisao svećenik (Španjolac) Guido de Monte Rocherii.²⁰ Sadrži osnovno znanje koje svećenik mora imati za obavljanje svećeničkih dužnosti, kako to sam autor ističe u Prologu knjige: »... i oču da se nazivaju (tj. knjige, op. A. N.) *nar(u)čn(i)kь onihь ki pomnju imaju ot d(u)šь . zato da popi navlastito pleban'ši ově kn(i)ge budu n(o)siti v r(u)k(a)hь neka vide ča imaju učiniti v svoem oficii*«. Knjiga je podijeljena u tri dijela.²¹ Prvi raspravlja o sakramentima i njihovu administriranju, drugi dio opširno govori o Isповijedi i Pokori, a treći o člancima vjere. *Naručnik plabenušev* preveli su s latinskog na čakavštinu anonimni svećenici iz kruga okupljenog oko senjske tiskare.²² Danas je poznato pet primjeraka te knjige. Jedan se, gotovo potpun, nalazi u Knjižnici Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, 2 primjerka — jedan potpun, a drugi nepotpun — u Arhivu franjevac trećoredaca u Zagrebu. Oba su ovamo dospjela iz Glavotoka. Jedan nepotpun primjerak nalazi se u Javnoj biblioteci Saltykova-Ščedrina (Berčićeva zbirka), a 1 u Nacionalnoj biblioteci u Beču (sign. Rara 114).

Zajedno s već spomenutim senjskim ritualom, dakle u istoj knjizici, tiskana je *Meštija od (dobra) umrtija*, kako ju je nazvao Petar Kolendić. Naime ni jedan od dva sačuvana primjerka nema

¹⁹ Do konca 15. st. tiskano je preko 58 njegovih izdanja, gotovo sve na latinskom jeziku, v. L. H a i n, Repertorium Bibliographicum, vol. I, pars II, Stuttgart 1827, str. 538—543.

²⁰ To se čita na početku knjige (iza sadržaja): *V ime svētoga i nerazlučenoga troistva oca i sina i duha svēta . svrši se tabla ovihь knigь ke su d'ěki manipulus kuratorum a hrvacki nar(u)čnikь plēbanušev ali popovь ki imaju pomnju ot dušь učinēnē od meštra po imēni Gvidona od gorě ka sě zově Rěkoriē*.

²¹ To se može pročitati u Prologu knjige: *Ove knige razl(u)čuju se v tri dēle prvě ali v troe knoge (!) ali k(apitu)le Prvo očemo govor(i)ti od sakr(a)-m(e)ntь služiteli V drug(o)m deli od p(o)k(o)ri i od onih ča se pristoi k slišaniju isпов(ě)di i d(a)niju pok(o)re . v tret(o)mь delu od čin(o)vь s(ve)te vere i od onihь č(a) se pristoi k nauku plka*.

²² To se vidi iz opširnog kolofona: *Ově knige ke se zovu naručnikь plebanuševь bišě štampane v Seni po narēn'ju počtovanoga g(ospo)dina Silvēstra Bedričiča arhižakna i vikara sen'skoga na t(o)likь trudь od mnogo redovnikovь prošēnь i po mnogo gospode potaknen'ju . doprotumačene po večē našega ēzika redovnikihь i zaist(i)nu nikihь meštarь i dokt(u)r(o)vь kihь im(e)na ne izriču se za ukloniti se t(a)šće sl(a)ve . ke knige b(ě)še komponēnē i korežēne po domīnu Urbani z Otočca i po Tomasu d'ěkonu kanonicihь cr(i)kvě senske I bi štampa svršena po meštru Grguru Senaninu ki navlašćь na to dēlo pridě z Benetakь . i svr(še)ně bišě v hiži rēčenoga gospodina arhižakna Mi-sec(a) avgusta na dan i. tr. ž. (= 17) V lētihь spasitēla našego č.f.ž. (= 1507).*

naslova ni kolofona, a u tekstu se na nekoliko mjesta spominje *meštrija od (dobra) umrtija* (npr. *takovъ skrbъ ima imiti s veliku pomnju znati meštriju od umrt'ê*, str. 37; *Ta od m(e)štrie dobra umrtiê zadovolna . . .*, str. 54). To je prijevod popularnog srednjovjekovnog djela »Ars bene moriendi«. Prva njegova redakcija izdana je u najstarijim pokušajima tiska — još u ksilografskim izdanjima. Poslije izuma tiska javila se u mnogo izdanja u znatno proširenoj redakciji, ukrašena često vrijednim drvorezima (najljepši su oni u ksilografskim izdanjima).²³ Oni spadaju u najstarije poznate drvoreze uopće, tako da je po ocjeni E. Mâlea »Ars moriendi« jedan od najzanimljivijih i najneobičnijih spomenika umjetnosti i misli u 15. stoljeću.²⁴ Svrha je toga djela da unaprijed upozna kršćanina s napastima i tjeskobama koje ga očekuju na samrtnom času kada će se odigrati ozbiljna drama pokraj njegove postelje, gdje će stajati anđeo i đavo prepirujući se tko će uzeti njegovu dušu. Treba vjernika pripremiti za taj čas i olakšati mu rastanak sa svijetom: protumačiti zašto se ne treba bojati smrti, ohrabriti ga i poučiti kako će pobijediti sve napasti. To je osnovni sadržaj »Ars bene moriendi«. Prevedena je na sve glavne evropske jezike. Izdana je na francuskom, njemačkom, engleskom, talijanskom, španjolskom i drugim jezicima,²⁵ a prevedena je eto i na hrvatski i tiskana glagoljskim slovima u Senju zajedno s *Ritualom* na prvih 27 listova. Sačuvana su samo dva primjerka. Ni jedan nema početka dok na svršetku stoji: (crvenim slovima): *Svršene knjige na slavu i častъ vsemogućega g(ospo)dina b(og)a i nega slavne matere d(ě)ve Marie i vsihъ božihъ s(ve)t(i)hъ kihъ officii e(stъ) sada ki namъ budite na pomoćъ amenъ*. Prevedena je — kako je već utvrdio P. Kolendić — s latinskog, i to po izdanju koje je tiskao glasoviti Erhard Ratdolt g. 1478. u Veneciji.²⁶ Anonimni senjski prevodilac doslovno je prevodio s latinskog, od riječi do riječi (čak je jedan latinski naslov doslovno prenio u glagoljicu)²⁷ na čakavštinu u kojoj ima eleme-

²³ E. Mâle, *L'art religieux de la fin du Moyen age en France*, Paris, 1969, str. 382.

²⁴ E. Mâle, o. c., str. 382.

²⁵ P. Kolendić u navedenoj radnji »Ars bene moriendi . . .« navodi — na osnovi podataka u Gesamtkatalogu — da ima barem 18 latinskih izdanja, 13 talijanskih, 2 holandska, 1 francusko, 1 španjolsko i 2 engleska (str. 328—329).

²⁶ U kolofonu stoji: *Impressum est hoc opusculum Venetiis per Barnardum pictorem et Erhardum Ratdolt de Augusta una cum Petro Loslein de Langenecen correctore et socio 1478.*

²⁷ Npr. na str. 31: *gov(o)ri niki dekretalъ kporъ (!) kum ineferъmitas di penitenciê remisione l(i)b(e)r šeksti (!), a u lat. izvorniku: quaedam decretalis c(aput) cum infirmitas de pe(nitentia) et re(misione) li(ber) V.*

nata crkvenoslavenskog jezika. Senjsko izdanje *Meštrije od dobra umrtija* nije ukrašeno drvorezima, niti je drvorezima ukrašen njezin latinski predložak.

Među knjigama moralno-didaktične (legendarne) literature u Senju je tiskan *Transit sv. Jerolima*, zapravo zbornik koji sadrži: Životopis sv. Jeronima, Pseudo-Euzebijevu poslanicu Damasu o smrti sv. Jeronima, Pseudo-Augustinovu jeruzalemskom biskupu o veličini i slavi sv. Jeronima, Pseudo-Ćirilovu poslanicu Augustinu o čudesima sv. Jeronima, Čudesa sv. Jeronima u gradu Troji i pjesmu o sv. Jeronimu »Anjelske kriposti«. Kult sv. Jeronima ima dugu tradiciju u Hrvata. On se smatra zaštitnikom Dalmacije. U dva latinička životopisa iz 16. st. čitamo: »Jerolim je naš Dalmatin, on je dika i poštenje, slava i svitlost, kruna hrvackoga jezika«. Popovi glagoljaši — među njima i senjski — braneći svoju glagoljicu, njezino su autorstvo pripisivali sv. Jeronimu.²⁸ U glagoljskim rukopisnim brevijarima dolazi redovito njegov životopis, a u misalu Hrvoja Vukčića Hrvatinića iz poč. 15. st. na dan sv. Jeronima i minijatura sa svečevim likom kao znak osobita štovanja. Stoga je sasvim razumljivo da su i Senjani posegnuli za djelom koje je na Zapadu pod nazivom »Vita et Transitus s. Hieronymi« tiskano na mnogim jezicima i izdavano u brojnim izdanjima.²⁹ Do g. 1500. — prema Hainu³⁰ — izašlo je 19 talijanskih izdanja, 2 latinska, 1 belgijsko, 1 katalonško, 1 španjolsko, 1 englesko, a već g. 1508. priređeno je i

²⁸ Poznato je da je papa Inocencije IV g. 1248. uputio senjskom biskupu Filipu pismo u kojemu odobrava obavljanje službe božje na staroslavenskom jeziku, jer »in Sclavonia est litera specialis quam illius terrae clerici se habere a b. Hieronymo asserentes, eam observant in divinis officiis celebrandis«.

²⁹ Pojedini dijelovi *Transita* zasvjedočeni su i u starijoj hrvatskoj rukopisnoj literaturi. Poslanica Pseudo-Augustina Ćirilu i Pseudo-Ćirila Augustinu nalazi se u glagoljskom Ivančićevu zborniku iz konca 14. i poč. 15. st. Taj zbornik opširno je prikazao I. Milčetić u XXIII knjizi *Starina JAZU* i tu je objavio tekst obiju poslanica usporedo s latinskim »Augustini opera omnia« (*Migne*, *Patrologia Latina* XXXIII/2, str. 1120—1136). Pseudo-Euzebijeva poslanica zasvjedočena je u jednom malenom slabo očuvanom odlomku iz polovice 15. st. To je krnji dvolist pergamene koji se nalazi u Arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (sign. *Fragm. glag.* 77). Tekst odlomka izdao je u latiničkoj transliteraciji usporedo s latinskim tekstom (također iz *Migne*, *Patrologia Latina* XXII, *Parisiis*, 1842, col. 271—272. i 275—276) Vj. Stefanić u radnji »Glagoljski Transit sv. Jeronima u starijem prijevodu«. *Radovi Staroslavenskog instituta*, knj. 5, Zagreb, 1964, str. 99—143. Tu je autor detaljno obradio *Fragment*, kao i jezik *Poslanica* u Ivančićevu zborniku.

³⁰ L. Hain, *Repertorium Bibliographicum*, Stuttgart, 1831, vol. II, pars I, str. 60—62.

hrvatsko izdanje. Senjski *Transit* prijevod je talijanskog, i to najvjerojatnije Foxijeva izdanja »Transito de s. Girolamo« koje je tiskano u Veneciji 1. VI 1487. Od talijanskog predloška razlikuje se po tome što ne sadrži neke dijelove (npr. dodatak »Dicti de certi doctori« koji su pisani »in laude del beato hieronymo«,³¹ umjesto prijevoda molitve sv. Jeronimu u senjskom izdanju dolazi originalna dvanaesteračka dvostrukorimovana pjesma (legenda) »Anjelske kriposti«. ³² *Transit* je doslovno preveden s talijanskog (od riječi do riječi) čakavštinom s kojom se isprepliću elementi crkvenoslavenskog jezika jače nego u drugim senjskim izdanjima. Treba napomenuti da je talijanski predložak pisan teškim stilom, s mnoštvom participa, pa se senjski anonimni prevodilac³³ služio čak i dativom apsolutnim, dakle standardnom crkvenoslavenskom participskom konstrukcijom koju ne nalazimo u drugim neliturgijskim senjskim izdanjima. Naš je prijevod na nekim mjestima nerazumljiv (gdje su jezične konstrukcije u originalu glomazne i teške), jer prevodilac nije dobro vladao talijanskim, tako da prijevod s literarnog gledišta nije osobito vrijedan, kao što nisu vrijedni ni drugi senjski prijevodi (manje-više prevedeni su ad verbum). Senjskim izdavačima, doduše, nije ni bio primaran literaran cilj. Njihov je cilj bio u prvom redu praktičan, tj. izdavanje liturgijskih, teoloških i moralno-didaktičnih djela.

No unatoč tome što se ne odlikuje literarnim kvalitetama, senjski *Transit sv. Jerolima* imao je odjeka u kasnijoj vjerskoj literaturi. Oko g. 1670. prepisao ga je latinicom Lovrinac Vejanin (rukopis je u Arhivu JAZU, sign. I b 50), franjevac reda male braće observanata u Poljudu kod Splita, vjerojatno s namjerom da ga ponovno izda tiskom.³⁴ Ima dokaza da je polovicom 19. st. prepisan latinicom, također s namjerom da se ponovno izda tiskom, o čemu će poslije biti riječ. U Staroslavenskom institutu »Svetozar Ritig«

³¹ Tim je dodatkom anonimni autor htio pokazati kako je njegovo pisanje o životu, smrti i čudesima sv. Jeronima osnovano na svjedočanstvima poznatih naučitelja. Navodi papu Damasa, zatim Augustina, Prospera, Izidora, Sigisberta, Severa, Kasiodora, Sidonija, Bedu i papu Pelagija.

³² Literaturu o toj pjesmi v. A. Nazor, Dvanaesteračka legenda o sv. Jeronimu, Slovo 15—16, Zagreb, 1965, str. 214—224; A. Mladenović, Pitanje autorstva glagoljske dvanaesteračke Legende o sv. Jeronimu, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. 33, sv. 3—4, Beograd, 1967, str. 165—190.

³³ Ime prevodioca ne spominje se u kolofonu knjige koji glasi: *Svršene biše knjige sie ke sě zovu Transitъ . s(ve)t(a)go Erolima v Seni v hiži počtovanoga g(ospo)dina Silvēstra Bedričiča arhižakna . komponene i korežene Urbanomъ i Tomasomъ kanon(i)cihъ cr(в)kve . štampane po meštru Grg(u)ru Senaninu Miseca maē na d (= 5) d(a)nbъ V letihъ g(ospo)dnihbъ č. f. 3 (= 1508).*

³⁴ O tom prijepisu v. Vj. Štefanić, Glagoljski Transit..., str. 102—106.

nalazi se Strohalov nepotpuni latinički prijepis *Transita* (sadrži tekst do početka Pseudo-Augustinove poslanice, tj. više od polovice knjige). Vjerojatno ga je Strohal namjeravao objaviti.

Danas je poznato 8 nepotpunih primjeraka te knjige. Četiri se nalaze u Knjižnici Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, 2 u Javnoj biblioteci Saltykova-Ščedrina u Lenjingradu (Berčićeva zbirka), 1 u samostanskoj knjižnici na otočiću Košljunu kod Krka i 1 primjerak u župnom dvoru u Vrbniku na otoku Krku. Najpotpuniji je lenjingradski primjerak (Berčićeva zbirka), a zatim vrbnički.

Iz senjske tiskare izašao je nadalje i prijevod Caracciolova »*Quadragesimale*« kao *Korizmenakъ fratra Ruberta*. To je mali zbornik skica korizmenih propovijedi koje je zapisao sâm fra Roberto Caracciolo, poslije Bernardina Sienskog najveći propovjednik franjevačkog reda 15. st. u Italiji koji je snagom svoje vatrene riječi zanosio mnoga mjesta Apeninskog poluotoka. Punih osam godina (od 1466—1473) na poziv kralja Ferdinanda I propovijedao je Caracciolo za vrijeme Korizme svaki dan na njegovu dvoru u Napulju i na kraljevu želju zapisao svoje propovijedi kako bi ih kralj mogao čitati kada bude spriječen da ih sluša. Tako je nastao »*Quadragesimale*« koji sadrži četrdeset i devet propovijedi (za svaki dan Korizme počevši sa Čistom srijedom sve do Velikog petka, za tri dana Uskrsa i završnu propovijed u nedjelju po Uskrsu). Ubrzo poslije nastanka, već g. 1475. Caracciolov »*Quadragesimale*« izdan je tiskom u Napulju i tako postao priručnik za propovjednike. Do konca 15. st. tiskano je 26 raznih njegovih izdanja,³⁵ a već na početku 16. st. tim su se priručnikom mogli služiti i hrvatski popovi glagoljaši, kad je g. 1508. tiskan u Senju na hrvatskom jeziku. Preveli su ga na čakavštinu senjski svećenici Petar Jakovčić i Silvestar Bedričić³⁶ s talijanskog jezika³⁷ (koji oni nazivaju latinskim) gotovo doslovno.

³⁵ P. Kolendić, Karaćolov »*Quadragesimale*« u srpskohrvatskom predvodu, Godišnjak skopskog filozofskog fakulteta, Skoplje, 1933.

³⁶ To izričito stoji u kolofonu: *Svršenъ Korizmenakъ fratra Ruberta . učinenъ na ugoenie svećenoga veličastva krala Feranta protomačenъ z latinskoga êzika na hrvac'ki po popi Peri Êkovčiči i po popi Silvestri Bedričiči ki mole vasъ čast'ni oci ki budete va ne čtali . ako naidete omršnju prez česa ni . vi napravite a namъ ne zamirite . zač smo rodombъ Hrvate a naukomъ latinskimbъ priprosti . Da va ufan'e onoga ki vsa vlada . esmo počeli . i svršili Nemu budi hvala sada i vazda . Amenъ . . .*

³⁷ Da se utvrdi direktan predložak našem *Korizmenjaku*, trebalo bi ga usporediti sa svim talijanskim izdanjima, kojih ima 21, kako to navodi Ge-

Danas je poznato 7 primjeraka (većinom nepotpunih) te knjige. Jedan se nalazi u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu, 2 u Knjižnici Jugoslavenske akademije u Zagrebu, 2 u Arhivu franjevac trećoredaca u Zagrebu (jedan je uvezan s *Naručnikom plebanuševim*, a oba su ovamo dospjela iz Glavotoka), 1 se nalazi u Narodnoj in univerzitetnoj knjižnici u Ljubljani (sig. R-18370) i 1 u Publichnoj biblioteci Saltykova-Ščedrina u Lenjingradu.

Napokon iz senjske tiskare izašli su *Mirakuli slavně d(ě)vě Marie*, tj. zbirka Bogorodičinih čudesa. Bogorodičina čudesa svakako su najraširenija i najpoznatija srednjovjekovna književna vrsta. Nastajala su još u 11. i 12. st. kada je na Zapadu Bogorodičin kult bio na vrhuncu. Od tada se čitave zbirke latinskih priča o Bogorodici pretrađuju i prevode na sve evropske jezike i u mnoštvu rukopisa kolaju po Evropi. Na našem jeziku zasvjedočena je npr. na prijelazu 14. u 15. stoljeće zbirka od 19 čudesa u glagoljskom Ivančićevu zborniku. Poslije pojave tiska pojedine se zbirke izdaju također na mnogim jezicima, a na početku 16. st. hrvatski glagoljaši tiskaju u Senju zbirku njezinih čudesa na svom jeziku. Danas su poznata samo tri nepotpuna primjerka senjskog izdanja *Mirakula* i sva tri se nalaze u Knjižnici Jugoslavenske akademije u Zagrebu (sign. R-738). Ni jedan nema posljednjeg lista s kolofonom, tj. nema podataka o mjestu i vremenu tiskanja. Na osnovi tehničko-tipografskih osobina i uspoređivanja s drugim senjskim izdanjima već je I. Berčić (koji je prvi upozorio na njih) utvrdio da je knjiga tiskana u Senju.⁸⁸ Ona sadrži 62 čuda i prijevod je talijanske tiskane zbirke *Miraculi de la gloriosa verzene Maria*, i to po mišljenju P. Popovića izdanja iz g. 1475.⁸⁹ Prevedena je na čakavštinu s neznatnim tragovima crkvenoslavenskog jezika.

samtkatalog der Wiegendrucke (Band 6, Leipzig, 1934, br. 6086—6107). Uspoređivala sam ga samo sa izdanjem koje je priredio Bernardin Rizus u Veneciji 19. IV 1487 (Gesamtkatalog br. 6102). S njim se slaže senjski prijevod, koji biblijske citate (pogotovu kada su oni duži) i molitve skraćuje. Na tim mjestima naš navodi samo početak i uputu dokle treba tekst citirati, ili pak završetak citata, dok izdanje B. Rizusa redovito citira cijeli tekst, i to na latinskom jeziku. Npr. tekst Psalma XXI, 1—13 Rizusovo izdanje citira u cijelosti, a senjsko samo njegov početak i svršetak: *b(ož)e . moi prizri na me zač me esi ostavil daleče od spaseniē moego slov(e)sa grihъ . konac Obidu me telc.*

⁸⁸ I. Berčić, Njekoliko staroslavenskih i hrvatskih knjiga..., str. 169.

⁸⁹ P. Popović, Izvor »Mirakula dive Marie«, Nastavnik, list profesorskog društva, Beograd, 1906, knj. XVII, sv. 3—4, str. 124—127. Da li je izdanje iz g. 1475. bilo doista direktan predložak, treba još istražiti.

Senjske *Mirakule* pretiskao je Rudolf Strohal u vlastitoj nakladi u knjižici »Mirakuli ili čudesa« (Zagreb, 1917). Veoma iscrpan prikaz Strohalova izdanja napisao je pok. prof. Stjepan Ivšić i u njemu upozorio na brojne pogreške (npr. nedosljednost u transkripciji, kriva i samovoljna čitanja pojedinih mjesta). Ivšićev prikaz ostao je u rukopisu i nalazi se u Staroslavenskom institutu u Zagrebu.⁴⁰

Navedene knjige sačinjavaju danas poznati knjiški repertorij glagoljske tiskare u Senju. Taj repertorij svjedoči da su njegovi sastavljači, tj. hrvatski popovi glagoljaši u Senju, bili dobro upućeni u suvremenu evropsku vjersku i vjersko-poučnu popularnu literaturu.

SENJSKA IZDANJA — VRELA ČAKAVŠTINE

Naš prikaz pokazuje da su senjska izdanja s neliturgijskim sadržajem prijevodi, i to u osnovi prijevodi na čakavštinu koja je u 19. stoljeću privlačila pozornost naših jezikoslovaca: Frana Kurelca, Ivana Berčića i Ivana Milčetića.

Kurelac je iz senjskih izdanja ekscerpirao riječi za svoj Rječnik koji je ostao u rukopisu.⁴¹ U njegovoj rukopisnoj ostavštini nalazi se npr. latinički prijepis dvaju čuda iz senjskih *Mirakula* (prvo i deseto),⁴² a u njegovoj biblioteci nalazio se primjerak senjskog *Naručnika plebanuševe*.⁴³ Kurelac se zanosio željom da zbog dobre čakavštine ponovno izda *Transit sv. Jerolima* u latiničkoj transliteraciji, jer je po njegovu mišljenju čakavština jezgra hrvatskog jezika. »Kad ja posle prionem čitati ju (tj. knjigu *Transit sv. Jerolima*, op. moja)« — piše Kurelac Josipu Jurju Strossmayeru — »zagledam da *mi* tako pisati neumiemo i da bi ta knjiga vërno preštampana na latinska slova od koristi bila krštjeniku, jer opisuje život sv. Jerolima, a još korisnija književniku neka on iz nje nauči kako se piše, a i poviest knjige naše ne smie neznati kako se onoga vremena glagolicom med

⁴⁰ Ivšićeva ostavština, br. 63. Uz radnju se nalazi i primjerak Strohalova izdanja *Mirakula* sa brojnim marginama koje je ispisao Ivšić.

⁴¹ Nalazi se u njegovoj ostavštini u Arhivu JAZU, sign. XV 8/H. O njemu v. opširno: Z. Vince, Značenje Frana Kurelca kao jezikoslovca. Rasprave Instituta za jezik, knj. 1, Zagreb, 1968, str. 228—298.

⁴² Arhiv Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, sign. XV-8/G II 1.

⁴³ To se vidi iz popisa knjiga Kurelčeve biblioteke što ga je izradio F. Rački, v. Z. Vince, Značenje Frana Kurelca kao jezikoslovca, Zagreb, 1958, doktorska disertacija.

Hrvati pisalo.⁴⁴ Međutim to ponovno izdanje senjskog *Transita* nikada nije objavljeno, niti se danas zna gdje je svršio Volčičev prijepis *Transita*. Tako je Kurelčevo zanimanje za jezik senjskih izdanja bilo toliko koliko su mu ona služila kao jezični dokumenti za tezu da je čakavština jezgra hrvatskog jezika.

Ivan Berčić, opisujući senjska izdanja u spomenutim radovima, obazirao se i na njihov jezik, ali uglavnom općenitim konstatacijama.⁴⁵

Zbog čakavštine u senjskoj *Spovidi općenoj* Ivan Milčetić izdao je cijeli njezin tekst u ćirilčkoj transliteraciji.⁴⁶ Sva tri jezikoslovca više su dakle upozoravala na čakavštinu senjskih izdanja nego što su je obrađivala. Stoga ćemo mi ovdje dati pregled, iako samo sumaran, osnovnih jezičnih crta senjskih izdanja koja nisu liturgijskog karaktera. Iz tog pregleda vidjet će se da je njihov jezik doista čakavština (sa osnovicom u srednjočakavskom, ikavsko-ekavskom dijalektu) s elementima crkvenoslavenskog i talijanskog jezika.

Čakavština se u senjskim neliturgijskim izdanjima ogleda u prvom redu u glasovnom sistemu. Refleks praslavenskog skupa **dj* (**d'*) u njima je redovito *j* (T: *voj* 26, K: *takoje* 3b).^{*} Grafički se obilježuje *đervom*, kao i u ostalim glagoljskim tekstovima, a ta je glasovna crta (jednako i njezino obilježavanje *đervom*) poznata u svim spomenicima s čakavskog područja (i danas je živa u čakavskim dijalektima). Na mjestu prasl. **stj* ili **skj* dolazi uvijek refleks *šč* (T: *plašč*, K: *nišč* 5d, Sp: *tašća* 18, Mš: *skupščina* 39), a isti refleks

⁴⁴ Pismo se nalazi u Đakovačkom dijecezanskom arhivu, a Kurelac ga je pisao Strossmayeru u Đakovo 10. kolovoza 1853. iz Trsta s molbom da biskup namakne financijska sredstva za ponovno izdanje. Iz pisma se nadalje vidi da je Kurelac dao popu Jakovu Volčiću u Veprincu (Istra), koji je prepisao mnoge glagoljske rukopise, da *Transit* (on ga doduše naziva *Život sv. Jerolima*, jer na početku dolazi doista Jeronimov životopis) prepíše latinicom. Iz istog se pisma vidi da je to Volčić i učinio. Vidi se to također iz Volčičeva pisma Kurelcu od 11. srpnja 1853, gdje Volčić kaže: »Jur bude mesec dan da vam je prepisan životopis sv. Jerolima, izvolite priti vzeti ga... Radujte se i u njemu najdete posve svoju slovnici.« (Kurelčeva ostavština u Arhivu JAZU, sign. XV-8 D/296.)

⁴⁵ Npr. za *Mirakule* kaže: jezik je hrvatski, a za *Meštrijū*: na hrvatskom jeziku razmišljanja o smrti.

⁴⁶ On kaže: »U 'Spovidi općenoj' nalazimo čistu čakavštinu iz druge polovine XV vijeka; toga radi i jest ovo važan spomenik za povijest hrvatskog jezika, te mislimo, da će biti dobro, ako se cijela knjižica pretiska ćirilskim pismenima«, *Starine JAZU*, knj. XXIII, str. 81.

* T = *Transit sv. Jerolima*, K = *Korizmenjak*, Sp = *Spovid općena*, Mš = *Meštrijā od (dobra) umrtija*; u dokumentaciji ćemo se zbog prostora ograničiti na navedena izdanja, jer se jezik ostalih (*Naručnika plebanuševa* i *Mirakula*) od njih ne razlikuje. *Transit* i *Korizmenjak* idu u najobimnija senjska izdanja, *Spovid* je pak najstarije (neliturgijsko) izdanje, a *Meštrijā* najkraće.

imaju svi današnji čakavski dijalekti i imali su ga u prošlosti. Glasovni skup *vb* dolazi češće u obliku *v* i *va* (T: *v danь* 90, *v večerь* 155, *va ova* 54, *va obrazь* 71, K: *v miru* 57a, *v grihu* 57b, Sp: *va vsemь* 4, *va ispovedi* 9), a rjeđe u vokaliziranu obliku *u* (T: *u trudu* 66, *u slovu* 67, *udrže se* 124, *u vnutrniь stranahь* 130, Sp: *upalь* 38 i: *vpalь* 37). Čuvanje te skupine također je karakteristika čakavštine (i to sjeverozapadnog područja). Tipično je za čakavske dijalekte čuvanje skupine *čr*, koja se u svim senjskim izdanjima također dobro čuva (T: *črvomь* 113, K: *črni* 11d, 12a). Na kraju riječi i sloga čuvaju čakavski dijalekti suglasnik *l*, a dosljedno ga čuvaju i senjska izdanja (T: *umrl* 276, K: *prišal* 54b, *odlučil* 60b, Sp: *sprovidalь* 1, *odagnalь* 69, Mš: *vzelь* 24, *molil* 26). Čakavština dobro čuva *h* na izvornom mjestu, pa je ono sačuvano i u senjskim izdanjima (K: *hoditi* 26a, *suhi* 35b, Sp: *hvali dati* 9, *neposluha* 9). Samo oblici glagola *htjeti* dolaze pretežno bez *h* (T: *biti oće* 286, 288, *vidit oće* 123, K: *očь* 2a, *očьmo* 2a, Sp: *otel bi biti* 19, Mš: *oće* 19, *očьšь* 21), a ta je pojava također poznata u nekim čakavskim dijalektima.

Svakako je veoma važna glasovna crta refleks jata. U svim (djelimice čak i u liturgijskim izdanjima, npr. u *Ritualu*, koja čuvaju crkvenoslavensku jezičnu normu) jat se dvostruko reflektira u riječima istoga korijena, tj. kao *e* i kao *i* (T: *imiti* 81 i: *imeti* 103 pored: *iměti* 50,⁴⁷ *kripka* 82 i: *krepka* 71, *v lipoti* 251 i: *v ... lepoti* 138, *ričmi* 41, 73, 230, 258, 290 i: *rečmi* 203, *naslidovati* 271 i: *nasledovati* 31, 34, 46, 61, 63, 67, 81, 174 itd., pored *naslědovati* 60, 150, K: *kripostь* 2a, 2b (pretežno) i: *krepostь* 47c, 82a, 91a, pored: *krěpostь* 5b, 8a, 8b, 33c, *trpilь* 86d, 87b i: *trpelь* 73a, 86c, 87b, 88b, *utišen'e* 7c, 12d, 52c (pretežno) i: *utešen'e* 27c, *viditi* 2a, 4a (pretežno) i: *videti* 76b, *zviri* 4d, 25b (2 ×), 45c i: *zvere* 7a, Sp: *imilь* 31 i: *imelь* 32, 35, 58, *griha* 10 i: *grehь* 9, Mš: *imiti* 22 (10 puta) i: *imeti* 30, *trpilь ... si* 28, i: *trpel esi* 51). U načelu jat se u senjskim izdanjima reflektira po pravilu Jakubinskog jednako kao i u senjskim ispravama 15. i 16. stoljeća,⁴⁸ a po tom su pravilu refleksi i u današnjem senjskom govoru.⁴⁹ Dvostruki refleks jata karakteristična je crta srednjoločakavskog dijalekta i po njoj se još naziva ikavsko-ekavski dijalekt. Prema

⁴⁷ Valja napomenuti da se u senjskim izdanjima kao i u rukopisnim glagoljskim spomenicima na mjestu izvornog *e* veoma često piše jat (u *Transitu* npr. oko 1100 puta).

⁴⁸ J. Ivšić, Ћ u senjskom govoru, Južnoslovenski filolog, knj. X, str. 171–178, Beograd, 1931.

⁴⁹ M. M o g u š, Današnji senjski govor, Senjski zbornik, g. II, Gradski muzej Senj, 1966.

tome u jeziku senjskih neliturgijskih izdanja u osnovi je srednjočakavski dijalekt, a tome ne protuslove, kako ćemo pokazati, ni druge jezične crte. Konačno — Senj, u kojemu je tiskara djelovala, nalazi se upravo na području srednjočakavskog (ikavsko-ekavskog) dijalekta.⁵⁰

U senjskim ze izdanjima veoma dobro čuva slogotvorno *l* na izvornom mjestu (u *Transitu* je npr. potvrđeno 230 puta: *istlmačiti* 11, *vlti* 44, *éblke* 73, *tlsto* 126, itd., itd.) i samo se rijetko zamjenjuje vokalom *u*, osim u Sp gdje preteže vokal *u* (*sunce* 29, *dužanb* 39). Frekventna upotreba te arhaične crte upućuje na pretpostavku da slogotvorno *l* u senjskim izdanjima nije samo pravopisna, nego i jezična crta, tj. da na području na kojemu je djelovala senjska tiskara koncem 15. i poč. 16. st. proces prelaženja *l* u *u* nije još bio završen. Tu pretpostavku podupire i ovaj podatak: u senjskim izdanjima mijesha se etimološko i fonetsko pisanje riječi (jednako kao i u rukopisnoj glagoljaškoj tradiciji) s očitom etimološkom tendencijom. Međutim ni jedna pravopisna crta (osim obilježavanja poluglasa na kraju riječi iza suglasnika) nije tako dosljedno provedena, pa je teško povjerovati da bi se dosljedno provelo obilježavanje vokalnog *l* kada za to ne bi bilo oslonca u živom jeziku (neki današnji srednjočakavski govori imaju oblika sa slogotvornim *l*, npr. na otoku Krku).

O b l i c i. Od nekadašnjeg mnoštva deklinacija u senjskim izdanjima — kao i u ostalim čakavskim spomenicima 15. i 16. st.⁵¹ (a tako je i u današnjim čakavskim dijalektima) — čuva se samo nekoliko deklinacija imenica i pojedini oblici starih. Imenice muškog i srednjeg roda u načelu se sklanjaju po *-o//jo-*promjeni, a imenice ženskog roda po *-a//ja* i po *i-*promjeni.

Nom. mn. jednosložnih imenica obično je kratak (T: *plači* 63, *plodi* 98, *glasi* 223, *vali* 134, K: *sini* 18d, *udi* 20d, *popi* 29d, Sp: *sini* 15). Gen. mn. im. m. r. dolazi ili bez nastavka (K: *dukatb* 3c, *otacb* 18d, Mš: *vek* 43), najčešće pak s nastavkom *-ov* (iz nekadašnje *u-*deklinacije, T: *grihovb* 30, 69, 258, *grišnikovb* 65, 71, 100, *kamikovb* 67, *zvonovb* 174, K: *plodovb* 4a, *darovb* 5d, *redovnikovb* 20a, Sp: *grihovb* 1, 17, Mš: *grišnikovb* 29, *suprotnikov'* 29). Ima genitiva i s

⁵⁰ D. Brozović, O aktualnim znanstvenim i nastavnim problemima hrvatskosrpske dijalektologije u klasifikaciji dijalekata, *Jezik* 2, Zagreb 1963/64, str. 59.

⁵¹ M. Rešetar, Primorski lekcionari XV. vijeka, Rad JAZU 136, Zagreb, 1898, str. 125.

nastavkom *-i* (iz nekadašnje *i*-deklinacije, T: *muži* 10, 225, 228, *leuti* 174), dakle kao i u ostalim čakavskim spomenicima, a jednako je tako i u današnjim čakavskim dijalektima (*i* u senjskom govoru⁵²). Dativ, lokativ i instrumental mn. imaju svoje nastavke (načelno i danas postoji oblička razlika između tih padeža). U dat. dolazi nastavak *-om* (K: *grišnikomъ* 3a, *lavomъ* 4b, Sp: *sinomъ* 40, Mš: *č(lově)komъ* 23); u lok. *-ih* (< *-ěh*, T: *grisihъ* 44, 85, 270, *darihъ* 115, K: *po . . . udihъ* 46a, Sp: *po gradihъ* 2); u instr. *-i* (T: *plači* 28, *zidi* 76, K: *zakoni* 7b, *s knezi* 28a, Sp: *z grišnici* 2, Mš: *čavli* 44, *nemoćnici* 39). Akuzativ mn. najčešće dolazi s nastavkom *-e* (prema palatalnim osnovama, T: *blude* 21, *grihe* 19, *plače* 102, *razboinike* 227, 292, *sude* 280, 281) i samo sporadički s nastavkom *-i* (T: *učen(i)ki* 104, K: *Turki* 11b, Sp: *križi* 42). Takvo je stanje i u današnjim čakavskim dijalektima.

U jednini im. m. i sr. roda nemaju uvijek izjednačen dativ i lokativ (u današnjim čakavskim dijalektima većinom su ta dva padeža izjednačena), jer u lok. dolazi i nastavak *-u* i *-i* (< *ě*) T: *v životu* 55, 66, 77 i: *v životi* 37, 38, 45, 48, *v moru* 129, 192, 274, i: *v mori* 24, K: *v kipu* 30b i: *v kipi* 2d, *po plodu* 11c i: *o plodi* 3a, *na krilu* 32a i: *v krili* 33a). Instrumental jedn. im. m. i sr. roda dolazi s nastavkom *-om* (T: *glasomъ* 102, *nožemъ* 103, K: *zakonomъ* 2b, *otcemъ* 6c, Sp: *načinomъ* 2, *mužemъ* 29, Mš: *celovomъ* 4, *strahomъ* 35).

Od starih deklinacija čuvaju se ostaci *u*-promjene u primjeru im. *sin*. Vokativ jedn. dolazi s nastavkom *-u* (T: *sinu* 34, 133, 189, 196, K: 10c, Sp: 1) i s nastavkom *-e* prema *o*-promjeni (T: *sine* 34). U nom. mn. im. *sin* čuva svoj stari nastavak *-ove* (T: *sinove* 90, 103, 106, 128⁵³); u dat. mn. paralelno također ima svoj stari nastavak *-ovom* (T: *sinovomъ* 68, 225) i nastavak *-om* prema *o*-promjeni (T: *sinomъ* 59, 68, 294, Sp: 40). Svoj stari nastavak najdosljednije čuva u vok. mn. *-ove* (T: *sinove* 34, 36, 45, 49, ali i: *sini* — K 18d). Jednako kao i u drugim suvremenim čakavskim spomenicima (tako je i u današnjim čakavskim dijalektima) u senjskim izdanjima nema *i*-promjene muškog roda. Osim rijetkih potvrda nastavka *-i* u gen. mn. — imenica *ljudi* u dat. mn. ima svoj stari nastavak *-em* (T: *ljudemъ* 25, 52, 54,

⁵² M. Hraste, O senjskom govoru, Riječka revija, god. XI, 3—4, Rijeka, 1962, str. 14; M. Moguš, Današnji senjski govor, Senjski zbornik II, Gradski muzej Senj, 1966, str. 62.

⁵³ Po analogiji im. *pop* ima u nom. mn. stari nastavak *-ove* (T: *popove* 126) i kratki *-i* (T: *popi* 258).

K: 5a), zatim nastavak *-mi* u instr. mn.⁵⁴ (T: *ljudmi* 90, 181, 190, 262) uz nastavak *-i* (T: *ljudi* 277). Od stare *n*-deklinacije im. *dan* čuva svoj izvorni gen. (T: *toga dne* 57, 188, 212, 260, 281, K: *dne* 3b). Ni u srednjem rodu ne postoje kao kategorije nekadašnje konsonantske promjene: *s*-deklinacije, *n*-deklinacije, *t*-deklinacije. Uz zadržavanje, ali i gubljenje (osobito u jednini) infiksa *-es-*, *-en-*, *-et-* u kosim padežima imenice tih deklinacija stopile su se s paradigmom *o-//jo-*-deklinacije (T: *v ... telu* 29 i: *v tēli* 265, K: *v teli* 2b nom. mn. T: *telesa* 209, gen. mn. T: *teles* 175, K: 26c, *nebes* 185, 194, 210, K: 29d, 41a, dat. mn. T: *telesomъ* 192, lok. mn. T: *čudesihъ* 183, 187, K: *v telesihъ* 8d, instr. mn. T: *čudesi* 139 i: *čudmi* 265, *telesi* 187 i: *s teli* 208).

Imenice žen. r. u jednini imaju nastavke prema *ja*-promjeni (gen. T: *od vode* 292, *plaće* 19, K: *molitve* 9a, *vdovice* 15a, Sp: *od potribe* 5, Mš: *od žene* 18, *duše* 44; dativ K: *odvitnici* 7a, *hudobi* 10b). Instrumental dolazi većinom s nastavkom *-u* (u K gotovo bez iznimke, u Sp i Mš isključivo s nastavkom *-u*, a u T se rijetko pojavljuje i nastavak *-om*). Takav instrumentalni nastavak karakterističan je za spomenike sjeverozapadnog čakavskog područja,⁵⁵ a nastavak *-om* za jugoistočno čakavsko područje.⁵⁶ Ta crta pokazuje da je u osnovi senjskih izdanja čakavština sjeverozapadnog područja. U množini gen. dolazi bez nastavka (K: *vodъ* 20a, Sp: *od dobrothъ* 23), iznimno s nastavkom *-i* (T: *za veće uri* 249, *plaći* 175). Akuzativ ima nastavak *-e* (K: *ruke* 3b, *vdovice* 4b). Dativ, lokativ i instrumental čuvaju (kao i imenice m. i sr. r.) svoje nastavke *-am*, *-ah*, *-ami* (T: *općinamъ* 24, K: *žēnamъ* 14a, Sp: *besedamъ* 2, Mš: *molitvamъ* 35; T: *v tugahъ* 48, K: *v knjigahъ* 4a, 4b, Sp: *besedahъ* 26, Mš: *v mukahъ* 46; T: *rukami* 12, K: *verugami* 4b, Sp: *s ženami* 35, Mš: *ovcami* 47).

Imenice ž. r. na konsonant dobro čuvaju staru paradigmu *i*-deklinacije s napomenom da instr. jedn. dolazi s nastavkom *-ju* i *-iju* (T: *radostiju* 15 i: *radostju* 22, *kripostiju* 31 i: *kripostju* 82, 163, *častiju* 254 i: *častju* 236), a u *Transitu* potvrđeno je u instrumentalu

⁵⁴ Po analogiji nalaze se katkad (veoma rijetko) primjeri s takvim nastavkom i u drugim imenicama (T: *trudmi* 152, ali: *trudi* 21, *ustmi* 208 i: *usti* 42, 69, 110, 127).

⁵⁵ J. V r a n a, o. c., str. 136—137.

stavak *-om* za jugoistočno čakavsko područje.⁵⁶ Ta crta pokazuje da je

⁵⁶ Npr. u jeziku primorskih lekcionara (v. M. Rešetar, o. c., str. 127), u Marulićevu jeziku dolazi samo nastavak *-om* (v. M. Hraste, *Crtice o Marulićevoj čakavštini*, Zbornik Marka Marulića, Zagreb 1950, str. 257—258; A. Mladenović, *Fonetske i morfološke osobine Marulićevog jezika*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, knj. II, g. 1957, str. 127).

jotovanje: *milošću* 105. Dativ, lokativ i instrumental mn. čuvaju izvorne razlike u nastavcima (T: *stvaremb* 209, *kripostehb* i *mudrostehb* 21, *zapovideh* 88, *v boliznih* 266, *kripostmi* 236, *lastmi* 266, *mudrostmi* 155), ali instrumentalni nastavak *-mi* zamjenjuje (analogijom prema većini nastavaka u jednini, a možda i analogijom prema instrumentalu im. m. roda) nastavak *-i* (pogotovu kada dolazi s atributom, T: *mnogimi psosti* 218, *sl(a)tkimi riči* 225, *timi stvari* 56).

Imenice stare *u*-deklinacije — kao i u drugim čakavskim spomenicima iz toga doba⁵⁷ (u današnjim čakavskim dijalektima također) — stopile su se sa imenicama *a-//ja*-deklinacije. Imenica *crikva* (stsl. *crьky*) čuva stari akuzativ (T: *crikav* 12, 100, 221 pored: *v crikvu* 221). Jednako u senjskim izdanjima nema duala kao obličke kategorije u promjenljivim riječima. Njegovi se ostaci čuvaju samo uz brojeve 2—4 (T: *od dviiju mladencu* 226, *od dviiju mladiću rimlaninu* 231, *po dviiju letu* 186, *vlastitima očima* 95, 226, *dvima udorcema* 162.) Zamjenice. Lične i povratna. U senjskim izdanjima u deklinaciji ovih zamjenica zasvjedočeno je previranje starijih i novijih oblika. Gen. mn. dolazi u obliku *mne* (T: *od' mne* 219) i: *mene* (T: *od mene* 117); dat. *mni* (T: *ka mni* 118, 132, 282, K: 4b, 9d, 70d) i: *meni* (T: 156) i: *mani* (K: 2a); *k tebě* (T: 133, 157), *k tebi* (T: 113, 114, K: 5b; lok. *va mni* (T: 37, 105) i: *v mani* (T: 116), *v tebi* (T: 191), *v sebi* (T: 237); instr. *sa mnu* (T: 113, 214, K: 38c, 42a) *manu* (T: 116/117, 225, K: 12a, 22c, 35a) i: *mnomb* (T: 133, 172, 189, K: 97b), *s tobu* (T: 129, 131, 134, 155, K: 27c), i: *s tebu* (T: 103) i: *tobomb* (T: 122, 126, 131), *s sobu* (T: 65, K: 44c), *sa soboju* (T: 14, 99, 118, 174, 210, 227, K: 103b), i: *sobomb* (T: 60, 207). U lok., dat. i instr. mn., kao i u drugim čakavskim spomenicima (tako je većinom i u današnjim čakavskim dijalektima), oblici se razlikuju: *nam* — *vam*, *nas* — *vas*, *nami* — *vami*. Akuzativ mn. jednak je genitivu. Pored punih (naglašenih) oblika zamj. *ja* i *ti* dolaze i enklitički oblici: *mi*, *ti*, *me*, *te*. Lična zamj. za 3. l. u gen. m. i sr. r. dolazi u liku *nega*⁵⁸ (Mš: 22, 36), žen. r. *ne* (Mš: 43) i: *ei* (T: 267, prema stsl.); dat. m. i sr. r. *nemu* (K: 4d, Mš: 19, 21, 35, 40) i enklitički oblik *mu* (Mš: 36, 48, 53), žen. r. *noi* (T: 273), *joī* (T: 238), *ei* (T: 237, 239, 240, 261), *nei* (T: 44, 53); akuzativ: *nega* (Mš: 19, 43, 46), *ga* (Mš: 33, 48), *nb*

⁵⁷ M. Rešetar, Primorski lekcioniari, ... str. 126.

⁵⁸ Kao što je poznato u rukopisnoj glagoljskoj tradiciji nema posebnih znakova za *lj* i *nj* i oni se bilježe sa *n* i *l* iznad kojih pokatkad dolazi znak za umekšavanje. Ista je situacija i u senjskim tiskanim izdanjima.

(T: *na nъ* 17), žen. r. *ju* (K: 9d, Mš: 19, 44), *nju* (K: 53d, Mš: 42, 44, 53); lokativ m. i sr. r. *v ... nemъ* (T: 212, Mš: 45, 53), žen. r. *v nei* (K: 9d, 69d, 80a), *va noi* (K: 18c, Mš: 32), instrumental m. i sr. r. *nimъ*, žen. r.: *š nju* (T: 137).

Oblici množine za ličnu zamjenicu 3. l. jednaki su kao i u današnjem književnom jeziku (tako je i u svim današnjim čakavskim dijalektima). Samo uz akuzativni oblik *ih* (T: 38, 78, K: 26b, 35c) veoma često dolazi i oblik *e* (prema stsl. *ję*, T: 78, 98, 179, 235, 264).

Pokazne zamjenice. Upotrebljavaju se oblici: *on*, *ov*, *ta* (T: *onъ lavъ* 13, *ta lavъ* 14, K: *ovъ postъ* 2b, *onъ tratъ* 6d). Genitiv jedn. m. i sr. r. ima redovito nastavak *-oga* (K: *ovoga* 6c, Mš: 29, K: *toga* 2b, Mš: 19, 23, 25, 26, 40), žen. r. *te* (K: *te rabine* 26a). U muškom i sr. rodu dolazi (samo sporadički) i nastavak (crkvenoslavenski) *-ogo* (K: *togo* 10a). Dativ m. i sr. r. dolazi s nastavkom *-omu* (K: *k onomu* 5d, Mš 26, *ovomu* 27, 41, K: *tomu* 3d, Mš: 25), žen. r. *toi* (K: 35c, 43d), *onoi* (K: 56a). Lokativ m. i sr. dolazi s nastavkom *-om(e)* (K: *v onomъ* 66d, Mš 44, M: *v tome* 21, K: *v tom'* 7c, Mš: 29, 32); žen. r.: *-oj* (*-oi*, T: *po onoјъ*, K: 82b, Mš: *va voi* 27, *va toi* 42). Instrumental za žen. r. dolazi pretežno s nastavkom *-u* (T: *pitai se ovu slavnu piću* 130, K: *s tu* 12a). Pokazana zamjenica *sv, si, se* u čestoj je upotrebi (u današnjim pak čakavskim dijalektima ona se čuva samo u tragovima).

Posvojne zamjenice. Zanimljiv je gen. jedn. m. i sr. r. jer se u njemu miješaju tradicionalni (crkvenoslavenski) dugi i mlađi kratki nastavci (K: *moega* 6a, Mš: 28, Mš: *moego* 21, K: *moga* 5b, Mš: 22, K: *tvoego* 9c, Mš: 50, 52, 41, 44, K: *tvoega* 28c, Mš: 40, 41, 43, 44, K: *tvoga* 3d, Mš: 28, 51 itd.). Stari nastavak *-ogo* (također i u pokaznih zamjenica) najčešće dolazi u biblijskim citatima i u raznim molitvenim formulama. Pripadanje 3. l. jedn. i mn. redovito se kazuje genitivom lične zamjenice (T: *v spomenutě ego* 154, *običai ně* 237, *put nee* 257, *delo ne* 246, *drug ee* 239, *grihъ nihъ* 16, *službu nihъ* 13). Posvojne zamjenice mijenjaju se kao pokazne.

Upitno-odnosne. U senjskim izdanjima dolazi *ča*, dakle tipično čakavski oblik upitno-odnosne zamjenice;⁵⁹ gen. *česa* (Mš: 20), takav je (pored *čega*) i u današnjim čakavskim dijalektima. Zamjenica *ki, ka, ko* (kontaminacija *къто* i *къи*) veoma se često upotrebljava (Mš: gen. *koega* 31 i: *koga* 24, 41, dat. *komu* 37, akuzativ žen. r. *ku* npr. K: 6c, Mš: 19, 32, lok. *v komъ* Mš: 44, žen. r. *po koi* — K: 5b, 7c, Mš: 44, instr. *kimъ* — Mš: 43, 49, žen. r. *ku* — K: 44c, Mš: 23, 24, 42).

⁵⁹ Nema potvrda za *ca*, niti se u senjskim izdanjima čakavizam susreće.

Neodređene. Zamjenica *vsъ, vsê, vse* ima samo oblike: *vas, vsa, vse* (nema potvrde za metatezu). Jednako dolaze oblici: *vsaki, vsako, vsaka* (također samo bez metateze). Instr. jedn. žen. r. ovih zamjenica dolazi pretežno s nastavkom *-u* (T: *sa vsu* 59, 88, 254) — dakle kao u spomenicima sjeverozapadnog čakavskog područja.⁶⁰

Pridjevi. Dobro se čuva određeni i neodređeni oblik. Određeni se deklinira po pronominalnoj, a neodređeni po nominalnoj deklinaciji. Lokativ žen. r. dolazi s nastavkom *-oj* (T: *po vlastitoi* 69, *v svršenoj ljubvi* 89, K: *v plti nečistoi* 5b, *v' êmi tamnoi* 39b), a također i s imeničkim nastavkom *-i* (< *ě*, T: *v svršeni čistoti* 11, *na raskošni posteli* 68, K: *v Mariini črêvi* 11a, *v velici febri* 53d), a takvo je stanje i u drugim starim čakavskim spomenicima.⁶¹ Instrumental žen. roda pretežno ima završetak *-u*, jednako kao u imenica i zamjenica (T: *s veliku radostiju* 15, *vsaku osobnu lipotu* 169, *dobru volju* 269, K: *neizr(e)č(e)nu kripostiju* 2c). U gen. jedn. m. i sr. r. — kao i u zamjenica — ponekad dolazi i crkvenoslavenski nastavak *-ogo, -ago*.

Komparativ. Kao i u ostalim čakavskim spomenicima⁶² (tako je i u današnjim čakavskim dijalektima) komparativ se od današnjeg književnog jezika razlikuje u tome što se u nekim osnovama još čuva staro *-š-* (T: *veksi* 44, 50, *vekša* 55, 200, *vekše* 40, 98; *manši* 50, 51, ali i: *mani* 161; *gorši* 72, 78, ali i: *gori* 73, 86), i: *-ji, -ja, -je* (K: *dlglega* 11b, *lagle* 12d, 92c, *laglju* 17 b, *liple* 37d, *nailipla* 12d).

Deklinacija zamjenica i pridjeva — kao i deklinacija imenica — u senjskim izdanjima sadrži karakteristike stare čakavske deklinacije, a s obzirom na neke crte (u prvom redu na instrumental žen. r. s nastavkom *-u*) ona sadrži karakteristike deklinacije spomenika sjeverozapadnog čakavskog područja. U njoj samo sporadički ima tragova crkvenoslavenskog jezika (najčešće u gen. jedn. m. i sr. r.).

Glagoli. Ni po glagolskim oblicima jezik senjskih izdanja ne razlikuje se od ostalih suvremenih čakavskih spomenika. Karakterizira ih konzervativnost u tvorbi i obilna upotreba, koja je u današnjim čakavskim dijalektima znatno ograničena (npr. aorist je kao oblička kategorija iščezao, a imperfekt je sačuvan samo u tragovima,

⁶⁰ Za spomenike s jugoistočnog čakavskog područja karakterističan je nastavak *-om* (v. M. Rešetar, Primorski lekcioniari XV. vijeka, Rad JAZU 136, Zagreb, 1898, str. 127).

⁶¹ v. M. Rešetar, o. c., str. 147.

⁶² v. M. Rešetar, o. c., str. 152—153; J. Vrana, Hrvatskoglagojski blagdanar..., str. 141.

često i oblički i fonetski znatno izmijenjen, od pet participa sačuvani su i žive kao kategorije samo particip perfekta aktivni II i particip perfekta pasivni).

U senjskim izdanjima potvrđena su sva vremena: prezent, aorist, imperfekt, perfekt, pluskvamperfekt, futur I i futur II, oba načina: kondicional i imperativ i participi.

Prezent. Kao i u današnjoj čakavštini, u senjskim su izdanjima u prezentu karakteristične tri paradigme, koje se razlikuju tematskim vokalom i imaju ove nastavke: *-amъ*, *-(j)em*, *-im*. (T: *čekamъ* 115, *odgovaramъ* 56, 69, *ufamъ* 20, 23, 113, *znamъ* 164, 198, 205, 220, K: *nahaêmъ* 14a, *odgovaramъ* 3b, *pitamъ* 3c). Glagoli s tematskim vokalom *-e-* u 1. jedn. češće imaju stari završetak *-u* (stsl. *ъ*, T: *drhću* 134, *ginu* 135, *idu* 105, *reku* 23, 25, 50, 62, 219, K: *naidu* 45a, *umru* 44b, ali i: *mremъ* 44b), a rjeđe završetak *-em*, kao i u drugim suvremenim čakavskim pisanim spomenicima (u današnjoj pak čakavštini taj je završetak sačuvan samo u nekoliko glagola). Stari završetak *-u* u 1. l. jedn. dolazi i u glagola s tematskim *-i-*, pa paralelno uz češće prezente sa *-im* imamo i sa *-u* (T: *držimъ* 65, 104, *mislimъ* 65, *želimъ* 125, K: *činimъ* 18c, *trpimъ* 87c i: T: *cinju* 291, *čuju se* 12, *govoru* 27, 45, K: *nošu* 27c, Sp: *govoru* 2 itd.). U 2. l. jedn. redovito dolazi završetak *-šъ* (T: *prolivašъ* 34, *propovidašъ* 42, *činišъ* 42, 85, *imenuješъ* 42; K: *činišъ* 2d, *poginešъ* 12c, *uzrišъ* 7a), a rjeđe csl. *-ši* (T: *daeši* 98, *odlučiši* 114; K: *iskusiši* 13c, *poslužiši* 13c). U 3. l. jedn. i 3. l. mn. najčešće nema csl. *-tъ* (T: *zapovida* 12, *služi* 17, *piše* 18, *govori* 19, 27, *nosi* 70; K: *skončava* 72b; T: *gredu* 229, *obuzimaju* 78, *skončavaju* 60, *tlače* 60, *uče* 43; K: *nahaēju* 3c, *obraćaju* 75d, *študiēju* 64c), a rjeđe ga ima (T: *imatъ* 38, *obratitъ se* 35, *spaset se* 56, 72; K: *pomolit se* 7b, *živetъ* 98b; T: *bižetъ* 248, *poidutъ* 235, *razderutъ* 104, *trpetъ* 55; K: *rekuť* 35d). U 1. l. mn. dolazi samo završetak *-mo* (T: *poznamo* 100, *ufamo* 100, *vidimo* 100) i nema potvrda za csl. završetak *-mъ*.

Imperfekt i aorist. Kao i u drugim čakavskim spomenicima — oni se miješaju, ali se ipak oblici za imperfekt većinom tvore od nesvršenih glagola, a oblici za aorist od svršenih. Imprefekt dolazi s nastavcima: *-ah* (T: *čekahъ* 213, *proticahъ* 78; K: *vazvahъ* 14c, *vziskahъ* 11a), *-jah* i *-ih*. Kada se ispred *-jah* nađe *t*, onda dolazi do jotacije i drugih alternacija (npr. T: *ćucahъ* 202, *kročahъ* 8, *spušćah se* 7). Nastavak *-ih* u glagola s tematskim *-e-* u prezentu karakterističan je za staru čakavštinu. U senjskim izdanjima on se proširio i na druge glagole (T: *imihъ* 7, 3. l. jedn. *imiše* 293, *pasíše* 13; K:

imiše 27b, *ki se zoviše*; 3. l. mn. T: *imihu* 7, 16, 27, 187, *zvonihu* 223; K: *imihu* 28d, 29c). Za staru čakavštinu karakteristični su i nastavci *-hi* u 1. l. jedn., *-homo* u 1. l. mn. i *-hote* u 2. l. mn. (čakavski imperfekt), pa ih nalazimo, iako samo rijetko, i u senjskim izdanjima (T: *bihi* 7, 190, *boēhi* 8, *činahi* 7, *imiehi* 203, *naidih* 8, *slišahi* 2, *vržahi se* 8; K: *bihi* 32a, *boēhi* 32a, *činahi* 32a, *obsluževahi* 32a; T: *bihomo* 21, 102, 140, *čekahomo* 206, 217; *govorahomo* 102, *hoēhomo* 103, *plakahomo* 102, 104, *ufahomo* 140; 2. l. mn. T: *znahote* 203).

Oblici aorista jednaki su kao i u današnjem književnom jeziku tj. u 1. l. jedn. sa završetkom *-oh*, *-h*, a u 1. l. mn. *-smo*, 2. l. mn. *-ste* i u 3. l. mn. *-še* (T: *idoh* 2, 223, *rekoh* 168, 204, *naučih* 86, *ostavih* 45, *vidēh* 252; K: *poidoh* 61a, *snidoh* 41b, *umih se* 61a, *vidih* 63d, *vznenavidih* 50b; T: *ostavismo* 291, *učinismo* 190, *vidismo* 21; K: *napoiste* 73c, *umriste* 41b, *vidiste* 41a; T: *naidoše* 13, *obećaše* 16, *ostaviše* 16, *pokriše* 35; K: *ganuše* 12d, *ostaviše* 26a, *vidiše* 41a).

Perfekt. Uz imperfekt i aorist za izricanje prošlosti u staroj čakavštini veoma mnogo upotrebljava se i perfekt (danas gotovo isključivo). Tvori se od prezenta glagola *biti* (naglašanih i enklitičkih oblika) i participa prošlog aktiva II (T: *esam* *pokusil* 65, *esam* *putoval* 96, *sam* *rekal*, *sam* *slišal* 55; K: *sam* *shranil* 34a, *sam* *stlmačil* 26c, *učinil* *sam* 19a; T: *spasla si* 99, *esi videl* 138; K: *esi ostavil* 6a, *otputil* *esi* 7b, *je sagrišil* 34a, *učinil je* 14b; T: *bil je* 154, *je ... čtal* 4, *est* *izgubila* 143; K: *je sagrišil* 34a, *učinil je* 14b; T: *pošli esmo* 25, *esmo razgledali* 21; K: *imeli smo* 21a; T: *esu ostavili* 65; K: *su videli* 23d).

Pluskvamperfekt. Također je produktivna oblična kategorija, a tvori se od imperfekta glagola *biti* i participa prošlog aktiva II (T: *biše svršili* 15, *biše umrl* 276; K: *biše zapovidal* 26a; T: *svršile bihu* 249).

Futur. Oblici prezenta svršenih glagola upotrebljavaju se za izricanje budućnosti (T: *pridu i otvoru* 101, *naideš* 58). Tvorba futura nesvršenih glagola odgovara tvorbi u književnom jeziku, tj. tvori se od prezenta glagola (*h*)*tėti* (naglašanih i enklitičkih oblika) i infinitiva (T: *oću govoriti* 186, *učinit ću* 132; K: *ću činiti* 30a, *oćemo vidit* 63d, *oć(e)mo nasledovat* 68a). Oblici glagola (*h*)*tėti* dolaze i ispred i iza infinitiva. Kada dolaze iza infinitiva često ostaje neizmijenjen dočetak *-ti* (T: *trpiti ću* 115, *naučiti će* 23, *viditi ćemo* 117), kao i u drugim čakavskim spomenicima, dok se u današnjoj čakav-

štini pri takvoj svezi oni često stope s infinitivom u jednu akcenatsku i rječničku cjelinu u kojoj infinitiv gubi svoj dočetak *-t(i)* i tada se događaju razne glasovne redukcije i alternacije.

Imperativ. Kao ni u današnjoj čakavštini, tako ni u senjskim izdanjima nema stare razlike između osnova na palatal i nepalatal u množini, pa je jednako: *činite* (T: 15) i: *ne učite se* (T: 16), *postavite* (T: 34) i: *plačite* (T: 36). Tvori se, jednako kao i u današnjoj čakavštini, od prezentske osnove i imperativnih ličnih nastavaka s dočetnim *-i*, koje se iza samoglasnika reducira na (polu)konzonantsko (j). Ta se jota nerijetko čak i grafički ističe (đervom) npr: T: *vapij* 146, *sakrij* 150, *vspoj* 190, *klanaĵ se* 271, *imijmo* 94, *imijte* 75, K: *razumij* 2b, 37b, 77b, *imij* 7a, *ubij* 56c pored: T: *čtui* 52, *ispričaj* 77, *napoi* 134. Ima potvrda da se 3. l. jedn. izriče opisno, s pomoću imperativne riječi i oblika prezenta (T: *neka drži* 118), tj. kao i u današnjoj čakavštini.

Kondicional. Kao i glagolska vremena, tako se i kondicional najčešće tvori na tradicionalan način, tj. od aorista glagola *biti* (gdje su već, kao i u današnjoj čakavštini, u nekim slučajevima raznolike forme za svako lice u jednini i množini, svedene na zajedničko *bi*) i participa prošlog aktiva II (T: *prostiral bihъ se* 284; K: *bihъ ... mogalъ* 25d; T: *svršil bi* 13, *bi otv/orili* 13/14). Čakavski kondicional, tj. s oblicima: *bim*, *bi*, *bi*, *bimo*, *bite*, *bi* dolazi rijetko (T: *govoril bimъ* 86, K: *ne bimъ činilъ* 9a, *bimъ rekalъ* 88c).

Participi su u jeziku senjskih izdanja žive obličke kategorije jednako kao i u ostalim suvremenim čakavskim spomenicima (npr. u navedenom Blagdanaru popa Andrije iz g. 1506), i to u svojoj primarnoj (atributskoj) i sekundarnoj (priloškoj) funkciji.

Particip prezenta aktiva dolazi u nom. jedn. sa završecima *-ući* (*-uće*, *-uć*) npr. T: *lavъ rikajući* 38, 266, *peć važgana goruća* 252; K: *plamikъ gorućъ* 4b, *d(u)hъ živućъ* 13b ili nastavcima *-eći* (*-eće*, *-eć*), npr. K: *pakal goreći* 17c, *glasъ krićećъ* 22b. Dolazi, ali rijetko stari završetak *-e*, *-i* (T: *sin mimohode* 81, *izlagae* 132, *prihode* 118, *reki* 203). Sklanja se kao pridjev (u sva tri roda) i ima određeni i neodređeni oblik (T: *sina ishodećago* 172, *bludećega fratra* 271, *od ležeće mladice* 262, *drugomu bludećumu* 272, *mani nahodeću se neskladnu* 219; K: *duši živući* 33d, *smrada smrdećega* 77c, *t(ě)lu vonjućemu* 56b; T: *brata svoego trpeća* 43, *sa sestru služeću* 267). U priloškoj upotrebi ovaj particip dolazi uglavnom sa nastavkom *-ći* (*-ć*, npr. T: *ležeći na svoei posteli* 12, *potikaše simo i tamo rikajući* 14).

Particip prošli aktivni I tvori se sa *-v*, *-vši* kada osnova svršava na samoglasnik (T: *izgubivъ* 144, *vrativ se* 245, *obrativši* 111, *slišavši* 170), a kada pak osnova svršava na suglasnik sa *-ši* ili \emptyset i dolazi pretežno u priloškoj upotrebi (T: *našadši* 14, *otšadъ* 224, *prišad* 207, *rekši* 35, *vazamši* 168 i: *vazamъ* 240; K: *padъ* 13c), a također i u atributskoj (K: *učenikomъ pošadšim* 2c, *anj(e)li bož'i pristupivše* 4d).

Particip prošli aktivni II tvori se nastavcima *-l*, *-la*, *-lo* (T: *pomogalъ* 212, *pošla* 216, *imili* 224) i služi (kao i u današnjoj čakavštini) za tvorbu složenih glagolskih oblika (perfekta, pluskvamperfekta, futura II, kondicionala). Krajnje *-l* u muškom rodu nikada ne nestaje.

Particip prošli pasiva tvori se nastavcima *-t*, *-ta*, *-to*, *-n// -en*, *-na// -ena*, *-no// -eno* (T: *našastъ* 271, *stisnut* 271, *utvrđnutъ* 48, *vskrsnuto* 290, *vzěto* 191; K: *krvъ prolitu* 12a, T: *poznantъ* 271; K: *izliěntъ* 13b; T: *ozdravlentъ* 295, *svršeno* 295; K: *stvorenъ* 13b).

Kao što smo iz dosadašnjeg prikaza vidjeli, u jeziku senjskih neliturgijskih izdanja ima elemenata crkvenoslavenskog jezika. Oni se sporadički očituju u morfologiji (npr. u gen. jedn. pridjeva, zamjenica i participa m. i sr. r. s nastavkom *-ago*, *-ogo*, 2. l. prezenta s nastavkom *-ši*, 3. l. jedn. i množ. prezenta s nastavkom *-tъ*, da spomenemo samo *-neke*), a redovno u dobrom čuvanju slogotvornog *l*. Crkvenoslavizmi se nadalje očituju i u stilematškoj upotrebi. U takvoj upotrebi dolazi dativ apsolutni u *Transitu sv. Jerolima* (u ostalim izdanjima ne dolazi kao što smo spomenuli). Ta karakteristična crkvenoslavenska konstrukcija poslužila je senjskom prevodiocu (glagoljašu) da izbjegne jednoličnost nizanjem participa koje je u obilju imao u svojem talijanskom predlošku (npr. *videćim te vsimъ tvoimъ učenikomъ i mani . otvorilъ esi vrata odъ raê skočil si na ruku děsnu tvoega oca b(og)a vsemogoga* 122, prema tal: *uegie(n)dote tutti gli tui discipuli: & a me apristi le porte del paradiso: e salisti da la ma(n)o dritta del tuo padre dio o(mni)pote(n)te; i rekši to izćeznu spredъ očiju moju i pošadšu nemu tolikъ osta smradъ v tom mestu* 253, prema tal.: *e dicto cio spari da gli ochi mei: e partitosi fu si grande el puzo che iui rimase*).

Prožimanje crkvenoslavěnštine i čakavskih inovacija može se pratiti u ortografiji i u pravopisu senjskih izdanja, što je karakteristika i ostalih čakavskih spomenika pisanih glagoljicom. Tako jat dolazi na svom izvornom mjestu, na mjestu izvornog *e*, a njime se najčešće bilježi i glasovna grupa *ja* na početku riječi i iza samoglasnika (T: *ěukomъ* 253, *obsluženîe* i *obuětiě* 18), a rjeđe sa *đerv + a* (T: *v ěziku* 1, i: *jazikomъ* 1, *v ěmu* 290 i: *jama* 289). Sporadički se ona

štini pri takvoj svezi oni često stope s infinitivom u jednu akcenatsku i rječničku cjelinu u kojoj infinitiv gubi svoj dočetak *-t(i)* i tada se događaju razne glasovne redukcije i alternacije.

Imperativ. Kao ni u današnjoj čakavštini, tako ni u senjskim izdanjima nema stare razlike između osnova na palatal i nepalatal u množini, pa je jednako: *činite* (T: 15) i: *ne učite se* (T: 16), *postavite* (T: 34) i: *plačite* (T: 36). Tvori se, jednako kao i u današnjoj čakavštini, od prezentske osnove i imperativnih ličnih nastavaka s dočetnim *-i*, koje se iza samoglasnika reducira na (polu)konzonantsko (j). Ta se jota nerijetko čak i grafički ističe (đervom) npr: T: *vapij* 146, *sakrij* 150, *vspoj* 190, *klanaš se* 271, *imijmo* 94, *imijte* 75, K: *razumij* 2b, 37b, 77b, *imij* 7a, *ubij* 56c pored: T: *čtui* 52, *ispričaj* 77, *napoi* 134. Ima potvrda da se 3. l. jedn. izriče opisno, s pomoću imperativne riječi i oblika prezenta (T: *neka drži* 118), tj. kao i u današnjoj čakavštini.

Kondicional. Kao i glagolska vremena, tako se i kondicional najčešće tvori na tradicionalan način, tj. od aorista glagola *biti* (gdje su već, kao i u današnjoj čakavštini, u nekim slučajevima raznolike forme za svako lice u jednini i množini, svedene na zajedničko *bi*) i participa prošlog aktiva II (T: *prostiral bih* se 284; K: *bih* ... *mogal* 25d; T: *svršil bi* 13, *bi otv/orili* 13/14). Čakavski kondicional, tj. s oblicima: *bim*, *bi*, *bi*, *bimo*, *bite*, *bi* dolazi rijetko (T: *govoril bim* 86, K: *ne bim činil* 9a, *bim rekāl* 88c).

Participi su u jeziku senjskih izdanja žive obličke kategorije jednako kao i u ostalim suvremenim čakavskim spomenicima (npr. u navedenom Blagdanaru popa Andrije iz g. 1506), i to u svojoj primarnoj (atributskoj) i sekundarnoj (priloškoj) funkciji.

Particip prezenta aktiva dolazi u nom. jedn. sa završecima *-ući* (*-uće*, *-uć*) npr. T: *lav* rikajući 38, 266, *peć važgana goruća* 252; K: *plamik* goruć 4b, *d(u)h* živuć 13b ili nastavcima *-eći* (*-eće*, *-eć*), npr. K: *pakal goreći* 17c, *glas* krićeć 22b. Dolazi, ali rijetko stari završetak *-e*, *-i* (T: *sin mimohode* 81, *izlagae* 132, *prihode* 118, *reki* 203). Sklanja se kao pridjev (u sva tri roda) i ima određeni i neodređeni oblik (T: *sina ishodećago* 172, *bludećega fratra* 271, *od ležeće mladice* 262, *drugomu bludećumu* 272, *mani nahodeću se neskladnu* 219; K: *duši živući* 33d, *smrada smrdećega* 77c, *t(ě)lu vonjućemu* 56b; T: *brata svoego trpeća* 43, *sa sestru služeću* 267). U priloškoj upotrebi ovaj particip dolazi uglavnom sa nastavkom *-ći* (*-ć*, npr. T: *ležeći na svoei posteli* 12, *potikaše simo i tamo rikajući* 14).

Particip prošli aktivni I tvori se sa *-v*, *-vši* kada osnova svršava na samoglasnik (T: *izgubivъ* 144, *vrativ* se 245, *obrativši* 111, *slišavši* 170), a kada pak osnova svršava na suglasnik sa *-ši* ili \emptyset i dolazi pretežno u priloškoj upotrebi (T: *našadši* 14, *otšadъ* 224, *prišad* 207, *rekši* 35, *vazamši* 168 i: *vazamъ* 240; K: *padъ* 13c), a također i u atributskoj (K: *učenikomъ pošadšim* 2c, *anj(e)li bož'i pristupivše* 4d).

Particip prošli aktivni II tvori se nastavcima *-l*, *-la*, *-lo* (T: *pomogalъ* 212, *pošla* 216, *imili* 224) i služi (kao i u današnjoj čakavštini) za tvorbu složenih glagolskih oblika (perfekta, pluskvamperfekta, futura II, kondicionala). Krajnje *-l* u muškom rodu nikada ne nestaje.

Particip prošli pasiva tvori se nastavcima *-t*, *-ta*, *-to*, *-n// -en*, *-na// -ena*, *-no// -eno* (T: *našastъ* 271, *stisnut* 271, *utvrđnutъ* 48, *vskrsnuto* 290, *vzêto* 191; K: *krvъ prolitu* 12a, T: *poznantъ* 271; K: *izliêntъ* 13b; T: *ozdravlentъ* 295, *svršeno* 295; K: *stvorenъ* 13b).

Kao što smo iz dosadašnjeg prikaza vidjeli, u jeziku senjskih neliturgijskih izdanja ima elemenata crkvenoslavenskog jezika. Oni se sporadički očituju u morfologiji (npr. u gen. jedn. pridjeva, zamjenica i participa m. i sr. r. s nastavkom *-ago*, *-ogo*, 2. l. prezenta s nastavkom *-ši*, 3. l. jedn. i množ. prezenta s nastavkom *-tъ*, da spomenemo samo neke), a redovno u dobrom čuvanju slogotvornog \downarrow . Crkvenoslavlenizmi se nadalje očituju i u stilematškoj upotrebi. U takvoj upotrebi dolazi dativ apsolutni u *Transitu sv. Jerolima* (u ostalim izdanjima ne dolazi kao što smo spomenuli). Ta karakteristična crkvenoslavenska konstrukcija poslužila je senjskom prevodiocu (glagoljašu) da izbjegne jednoličnost nizanjem participa koje je u obilju imao u svojem talijanskom predlošku (npr. *videćim te vsimъ tvoimъ učenikomъ i mani . otvorilъ esi vrata odъ raê skočil si na ruku dêsnu tvoega oca b(og)a vsemogoga* 122, prema tal: *uegie(n)dote tutti gli tui discipuli: & a me apristi le porte del paradiso: e salisti da la ma(n)o dritta del tuo padre dio o(mni)pote(n)te; i rekši to izczeznu spredъ očiju moju i pošadšu nemu tolikъ osta smradъ v tom mestu* 253, prema tal.: *e dicto cio spari da gli ochi mei: e partitosi fu si grande el puzo che iui rimase*).

Prožimanje crkvenoslavensštine i čakavskih inovacija može se pratiti u ortografiji i u pravopisu senjskih izdanja, što je karakteristika i ostalih čakavskih spomenika pisanih glagoljicom. Tako jat dolazi na svom izvornom mjestu, na mjestu izvornog *e*, a njime se najčešće bilježi i glasovna grupa *ja* na početku riječi i iza samoglasnika (T: *êukomъ* 253, *obsluženiê* i *obuêtiê* 18), a rjeđe sa *đerv + a* (T: *v êziku* 1, i: *jazikomъ* 1, *v êmu* 290 i: *jama* 289). Sporadički se ona

bilježi s *jat* + *a* (T: *éao* 59). Poluglas u obliku štapića redovito dolazi na kraju riječi poslije suglasnika. Na svom izvornom mjestu u sredini riječi gotovo da i ne dolazi (u T potvrđena samo 2 primjera), a veoma rijetko u sredini riječi (u obliku štapića) označuje prejotaciju vokala koji slijedi (u T 3 puta). Negdje pak — kao i u drugim čakavskim tekstovima na glagoljici — poluglas dolazi i u sekundarnoj poziciji, tj. između dva suglasnika gdje mu izvorno nije mjesto (takva je npr. upotreba potvrđena veoma dosljedno na dva nepuna lista u K: 14a—15b). Rjeđe na kraju riječi iza suglasnika dolazi apostrof, a češće u sredini riječi, gdje obično ima funkciju označavanja mekoće prethodnog konsonanta, najčešće su to *l* i *n* (jer u glagoljici, kao što smo već naveli, nema posebnih znakova za *ḷ* i *ṇ*). U jaku položaju poluglas je vokaliziran. Glagoljsko *šta* (Щ) obilježuje *ć* i *šč* (*šč* se osim toga u brojnim primjerima obilježuje sa *š* + *šta*), a csl. *žd* (<*d') na čakavskom području zamijenjeno je sa *j* (poznata čakavska inovacija), koje se u čakavskim glagoljskim spomenicima, pa tako i u senjskim izdanjima, obilježuje *đervom*. Čakavska je karakteristika pojava protetskog *j* ispred *i* i *o* u inicijalnom položaju, a toj pojavi nalazimo obilne potvrde u senjskim izdanjima (T: *jisti*, stsl. *кѣсти*, *jošće* 1, 45, 139, 163, 220). To su ujedno i važnije ortografske karakteristike senjskih izdanja.

Jednako se prožimanje crkvenoslavenskih crta i čakavskih inovacija očituje i u pravopisu u kojemu se isprepliće etimološko i fonetsko pisanje. Za to je veoma ilustrativan primjer obilježavanje riječi *srdьce*, koje ima ove potvrde u *Transitu*: *srdce* 269, 279, *srdca* 100, 115, 152, *srdcemь* 184, *srce* 92, 115, 192, 270, *srca* 125, *srcemь* 193, i: *srtce* 133, 222, *sr'tca* (akuz. mn.) 104 (2x), 106 (2x), (v) *srtcu* 107. Nasljedovanje crkvenoslavenske pravopisne tradicije očituje se u pisanju dvostrukih suglasnika (pretežno dvostruko *nn*). Oni dolaze na mjestima gdje je u stsl. jeziku između njih poluglas, npr. T: *istinni* (stsl. *истинньнъ*), *pustinni/ci* 160/161 (nom. mn., stsl. *пустыньнникъ*), *kamennihь* 30 (gen. mn., stsl. *каменьнъ*), *něprestanomu* 37 (dat. jedn. stsl. *непрѣстаньнъ*), *něpovinna* 32 (stsl. *неповиньнъ*), *vrimennih* 62 (gen. mn. stsl. *врѣменьнъ*). Često se dvostruko piše i suglasnik *d* u složenicama s prijedlogom *od* (taj prijedlog mnogo je češći od starijega *ot*) i *pod* kada drugi dio složenice počinje sa *d* (u staroslavenskom bi na tom mjestu također stajao poluglas): T: *oddalilь* 145, 213 (i: *ne otđaljui* 133, stsl. *отъдѣлѣти*), *poddržati* 63, 73, 138, 227, *poddržanie* 129 (stsl. *поддръжати*).

Osim utjecaja crkvenoslavenskog jezika u jeziku senjskih izdanja ima i utjecaja talijanskog, koji se očituje naročito u sintaksi i leksiku. Talijanskog je podrijetla konstrukcija *za + infinitiv*, koju često nalazimo (T: *za izisti* 58, *za pogrđiti* 88, *za učiniti* 210), zatim upotreba prezentskih oblika glagola *činiti + infinitiv* (T: *čini ga govoriti* 93, *čini ga umriti* 94, *čini ga služiti* 127; K: *i učini ga vlisti* 19b). U leksiku ima mnogo talijanizama. Oni su — kao i navedene konstrukcije — mogli ući preko svojih predložaka (vidjeli smo da su senjska izdanja prevedena pretežno s talijanskog), a jednako i iz živog jezika jer su talijanizmi zasvjedočeni i u starijim rukopisnim tekstovima (spomenimo samo Ivančićev glagoljski zbornik iz konca 14. i poč. 15. st. u kojemu pojedini dijelovi — npr. traktat o Sedam smrtnih grijeha — obiluju talijanizmima).

Zaključak. Ovaj sažeti prikaz osnovnih jezičnih crta senjskih neliturgijskih izdanja pokazuje da se u njima ogleda književna čakavština podvrgnuta utjecajima hrvatske redakcije staroslavenskog jezika iz konca 15. i početka 16. st. S obzirom na neke markantne jezične crte (u prvom redu na dvostruki refleks jata u riječima istoga korijena, nastavak *-u* u instrumentalu jednine imenica, zamjenica, pridjeva i participa ženskog roda) ta je čakavština srednjoločakavskog tipa. Njome su pisani i suvremeni povijesno-pravni i javni dokumenti (npr. senjske isprave)⁶³ i druga djela (npr. Blagdanar popa Andrije iz g. 1506).

Prema tome kulturnopovijesno značenje izdanja glagoljske tiskare u Senju znatno je. Ona su (osim liturgijskih) prijevodi tadašnjih veoma popularnih teoloških, moralno-didaktičkih i književnih djela. Prevođenjem na vlastiti, »hrvacki« jezik⁶⁴ senjski je kulturni krug — u duhu rukopisne glagoljaške tradicije — uključio Hrvate u suvremene tijekove aktivnosti evropske »crne umjetnosti«, tj. u priređivanje one literature koja se u to doba tiskom izdaje na svim glavnim evropskim jezicima. Pretočivši je u svoj jezik, senjski su tiskari ostavili i vrijedna vrela književne čakavštine s osnovicom u srednjoločakavskom (ikavsko-ekavskom) dijalektu.

⁶³ v. I. Kukuljević, *Acta croatica*. Listine hrvatske, Zagreb, 1863, knj. I; Đ. Šurmin, *Monumenta historico-juridica slavorum meridionalium*. *Acta croatica* vol. VI. Hrvatski spomenici, sv. I, Zagreb, 1898; J. Vončina, *Četiri glagoljske listine iz Like*, Radovi Staroslavenskog instituta, knj. II, Zagreb, 1955, str. 224—226.

⁶⁴ Senjski prevodioci svoj jezik redovito zovu »hrvackim«.